

Բ Ա Ն Ա Մ Է Ր

Լ Ա Ն Ա Յ Ս

ՀԱՄԻՍՄԱԿԱՆ, ՊԱՏՄԱԿԱՆ, ԼԵԶՈՒԱԲԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՔՆՆԱԿԱՆ

Բ ՏՄՐԻ 1900	Տարեկան՝ 20 ֆր․ = 8 ռբլ․ : Վեցամսեայն՝ 10 ֆր․ = 4 ռբլ․ : Մէկ թիւը 6 ֆր․ :	ՊՐԱԿ Ա 1900

ԼԵԶՈՒԱԲԱՆԱԿԱՆ

ԲԱՂԴԱՏԱԿԱՆ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

ԾԱԳՈՒՄԸ ԵՒ ՕԳՈՒՏՆԵՐԸ

Իմ բարեկամ - Վարպետ Պրոֆ. Ա. Մէյէրն :

Համեմատելով միւս գիտութիւններու հետ Բաղդատական Գերակա-
նութեան ուսումը՝ նոր է եւրոպայի մէջ, իսկ Հայոցս մէջ այնքան քիչ
տարածուած է, դժբաղդաբար, որ կարելի է ըսել՝ դեռ մուտ գտած չէ :
Մենք, Հայերս, Հնդեւրոպական աշխոյժ, հետաքրքրուող եւ արտադրող
ցեղին պատկանելու պատիւն ունենալով հանդերձ, պարագայներու բեր-
մամբ Արեւելք կամ Ասիա հաստատուելու տարաբաղդութիւնն ունեցած
լինելով, (ամէն տեսակ ամօթ եւ անձնասիրութիւն մէկ կողմ դնելով)
խոստովանինք թէ արեւելեան ժողովրդոց մեղկութենէն եւ անշարժու-
թենէն բաւական մեծկակ խաւ մը ժառանգած ենք : Ճակատագրականու-
թիւնը, որ ընդհանրապէս Արեւելքի ժողովրդոց մասնաւոր յատկանիշը
կը համարուի, մեզ համար ալ բոլորովին անտարբեր չէ : Մենք ալ բա-
ւական հակում ունինք եղածը եղած համարելու, անտարբեր մնալու ո՛չ
միայն տոհմային գրական-գիտական այլ եւ քաղաքական եւ պատմական
խնդիրներու մէջ :

Հետադասելու, խուզարկելու, ուսումնասիրելու եւ քննադատելու սովորութիւնը, որ Եւրոպայի առաջգիմութեան եւ լուսաւորութեան, կարելի է ըսել, միակ միջոցն է եղած եւ է այսօր իսկ, մեզ համար բոլորովին անտարբեր էր մօտ 20-30 տարի առաջ, եւ ընդունինք որ, այսօր ալ, շատ առաջգիմութիւն ըրած չէ :

Մենք կարծնանք, երբ ուրիշները մեզմով եւ մեզ հետ առնչու-
թիւն ունեցող խնդիրներով կըբաղին եւ այս — տխուր է հաստատելը —
ամէն տեսակ խնդիրներու մէջ, եթէ եւրոպացի գիտնականները, Լա-
զարդէն սկսեալ մինչեւ Կարիէր, Մէյէ եւ Հիւբշման — միայն նորագոյն-
ներն յիշելու համար — չգրադէին մեր լեզուով եւ պատմութեամբ,
մենք ասոնց նկատմամբ, դեռ երկար ժամանակ միջին դարերու խել-
քով եւ գաղափարներով պիտի մնայինք. մենք մեզ սեմական ցեղին
պատկանելը փառք պիտի համարէինք, մեր լեզուին ալ սեմական ծա-
գում ունենալը կամ ադամային լինելը միշտ պիտի կրկնէինք : Բարե-
բաղդաբար Մխիթար արքայի Եւրոպա հաստատուելովն, գտնուեցան
եւրոպացի գիտնականներ որոնք հետաքրքրուեցան մեզմով. քննելու
եւ բաղդատելու ոգին, որ անոնց մէջ արդէն հիմք դրած էր, մեր
գրականութեան, պատմութեան եւ լեզուին ալ յարմարեցնելով, մեր
մինչեւ այն ժամանակ կարծածէն բոլորովին տարբեր գաղափարներ
յայտնեցին անոնց նկատմամբ, Մերազնեայ գիտնական դասակարգը,
սկսելով կղերականներէն — որոց միակ մօնօփօջը կը թուէր լինել գիտու-
թիւնը դեռ սրանից 13-20 տարի առաջ — յետոյ տակաւ առ տակաւ
աշխարհականներն ալ, հետաքրքրուեցան. եւ շնորհիւ Զրպետներու,
Պատկանեաններու եւ Տէրվիշեաններու, տեսակ մը դանդաղ, շատ
դանդաղ շարժում առաջ եկաւ ի նպաստ Համեմատական գիտութեանց
եւ մասնաւորապէս Բանասիրութեան-լեզուաբանութեան : Եւ այսօր
ուրախալի է տեսնել որ խումբ մը անձինք, հոգւով եւ մարմնով այդ
դժուարին, ապերախտ եւ մանաւանդ ոչ-չահարեր գիտութեանց գիր-
կը նետեր են ինքզինքնին եւ ժրջան մեղուներու պէս ի՛նչախառն
բոլորով սրտիւ կը մաղթենք որ իրենց եռանդն ու աշխատանքն անթա-
ռամ դափնիներով պսակուին :

Թէպէտ նոր իւր կատարելութիւններով, Բաղդ. քերականութեան
ուսման սկզբունքը նոր չէ բոլորովին, Երբ ասկէ 30-40 տարի եւ աւել-
լի առաջ, մեր հայկաբաններէն մին, մինչեւ այս ժամանակ «գրոց բար-
բառ» կամ «գրաբար» կոչուած լեզուէն ո եւ է բառ մը առնելով, Դ դարէն
սկսած անոր կրած բոլոր փոփոխութիւններուն կը հետեւէր եւ կը հաս-
ցընէր նոյն բառը մինչեւ մեր օրերը՝ արդի հայերէնի ո եւ է գաւառա-
բարբառին, եւ կամ՝ երբ օտար գիտնական մը յունարէն կամ լատինե-
րէն բառի մը պատմութիւնը կ'ընէր Հոմերոսէն ու Վիրգիլիոսէն սկսեալ

մինչեւ բիւզանդացի մատենագիրներուն եւ արդի Յունաց ժողովրդական երգերուն եւ «խոհանոցի լատիններէն» կոչուած լեզուին մէջ նոյն բառին հետեւելով, նոյն հայկաբան պատուելին կամ եւրոպացի գիտնականը՝ հայերէնի, յունարէնի եւ լատիններէնի վրայ կը փորձէր, ինչ որ Բաղդաքեականութիւնը կը օհնայ ընել միեւնոյն ընտանիքին վերաբերող բոլոր լեզուներու վրայ, Սակայն մենք չենք ուզեր պնդել թէ վերոյիշեալներու փորձը կատարելապէս պիտի համապատասխանէր այն գաղափարին՝ զոր մենք այսօր կարող ենք կազմել բաղդաքեականութեան մասին, ներկայ դարուս կէսէն ի վեր լոյս տեսած բանասիրական-լեզուաբանական աշխատութիւններուն հետեւելով կամ զանոնք ուսումնասիրելով։

Այս նոր գիտութեան էական յատկանիշը կազմող տարրն՝ չէ այնքան իւր քննութեանց նիւթ եղող բարբառներու թիւը, որքան իւր խուզարկութեանց եւ ընդհանուր համեմատութեանց մէջ տիրող մեթոդը, Միշտ՝ հին եւ նոր ժամանակներու մէջ լեզուներն իրարու հետ բաղդատած են։ Ոսկեդարեան կոչուած հայերէնը՝ ԺԳ․․․ ԺԷ դարերու հայկական բարբառին հետ, վերջինս՝ պարսկերէնի կամ արաբերէնի ու եւրոպերէնի հետ, լատիններէնը՝ յունարէնի հետ, ասոնք՝ արդի սեմական եւ տուրանական կոչուած բարբառներու հետ, նոր լեզուները՝ մեռեալ կամ հիներու հետ համեմատած են, բայց բոլոր այս բաղդատութեանց կամ մերձեցումներու մէջ, գիտական խստութենէն եւ ճշտութենէն աւելի մեծ դեր են խաղացած հեղինակին քմահաճոյքը եւ դրական զուարճութիւնը։ Իսկ եղած դատողութիւններն ու գիտողութիւնները — որոնք կրնային երբեմն ճիշտ լինել — ո՛չ այնքան խորամուխ են եւ ո՛չ ալ այնքան իրարու շաղկապեալ, եւ յիշուի, երբ այսօր այդ բանասիրական գործերէն մին կարգալու լինինք, մեր վրայ ճիշտ այն ազդեցութիւնն կը գործէ ինչ ազդեցութիւն որ պիտի ընէր մերօրեայ երկրաբանին կամ բնախօսին վրայ անցեալ դարու, նոյն գիտութեանց վերաբերեալ ենթադրական տեսութիւններն կամ հարեւանցի դասաւորութիւններն։ Փութանք սակայն խոստովանիլ որ այդ հեղինակներուն — լինին հայ՝ թէ օտար — ոչ ճարտարամտութիւնը կը պակսէր եւ ոչ ալ գիտութիւնը։ Ուրեմն ի՞նչ կը պակսէր անոնց, կատարեալ լինելու համար։ Անոնց գրել-խաւորաբար երկու բան կը պակսէր․ նախ՝ քաղղւսութեան եզր մը կամ համեմատութեան սահման մը իրենց գիտողութիւնները դասաւորելու, եւ երկրորդ՝ ճշտութեան գործիք մը, իրենց նկատողութիւնները աւելի հաստատ եւ աւելի կատարեալ ընելու համար։

Հնդկերէնի կամ Սանսկրիտ լեզուի գիւտը, այդ երկու պակասներն ալ լեցուց։

Բայց ի՞նչպէս լեզու մը, — որուն գոյութեան վրայ քաղաքակրթութեան աւանդութիւնը պահպանող ժողովուրդներն, նգիպտացիք, Յոյնք

եւ Լատինք, զաղափար իսկ չունէին, այն ալ՝ Ասիոյ կեդրոնէն եկող լեզու մը, — կրցաւ մեզ աւելի ստոյգ տեղեկութիւններ տալ Յունաստանի, Սլաւ երկիրներու, Հայաստանի, Իտալիոյ, Գերմանիոյ եւ ընդհանրապէս բոլոր եւրոպական երկիրներու լեզուին վրայ, քան զոր չէին կարողացէր ընել անոնք՝ որ այդ լեզուները կը խօսէին եւ զայնս պէտք եղածին պէս քննած եւ ուսումնասիրած էին։ Խոնչպէս եղաւ որ սանսկրիտի գիւտը նոր դար մը բացաւ լեզուաբանական-բանասիրական ուսմանց համար եւ որ ո՛չ նուազ ծառայութիւն մատուց այն գիտնականներուն որոնք գերմանական, սլաւական կամ կելդական բարբառներով կ'զբաղէին, քան անոնց՝ որոնք կը փափաքին յունարէնի, լատիներէնի կամ հայերէնի բաղդատութիւնն ու յօրինումը հասկնալ։

Անհրաժեշտ է այս հարցումներուն պատասխանել, վասնզի քերականական խաղաղութեանց մէջ սանսկրիտի դերն, շատ մը անհասկացողութիւններու տեղի է տուած։ Եղան շատ մը խնջացի եւ գիտնական անձինք, որք պնդեցին թէ լեզու մը որ մենէ շատ հեռու է՝ միայն հետաքրքրութեան մը առարկայ կրնայ լինիլ․ ուրիշներ ընդհակառակն՝ ընդունելով հանդերձ հնգիկ լեզուին հրահանգիչ ու կրթական եւ ըստ ինքեան հետաքրքրական լինելն, յայտարարեցին թէ անոր ուսումնական թողելու է արեւելագիտաց։ Ոմանք ալ ենթադրելով հանդերձ թէ իրօք սանսկրիտը Ներոպայի դասական լեզուներուն (յունարէն, լատիներէն) հետ շատ մը առնչութիւններ ունի, խոշոր սխալներ գործած են այդ առնչութիւնը հասկնալուն եւ բացատրելուն մէջ եւ երբեք չեն հասկցած թէ ի՞նչ տեսակ օգուտ կրնան քաղել քերականական հետազոտութիւնը մասնաւորապէս՝ եւ լեզուաբանութիւնն ընդհանրապէս՝ Հնդկաստանի լեզուէն։

Այդ բոլոր անհասկացողութեանց եւ շփոթութիւններու պատճառը բաղդատելու կամ համեմատելու մեթոդին պակասութիւնն ու թերութիւնն էր․ ուստի դեռ խնդրոյն խորը չմտած, անհրաժեշտ է բաղդատական մեթոդն լաւ հասկնալ եւ միանգամ ընդ միշտ ըմբռնել, թէ ի՞նչպէս պէտք եղած ժամանակը սանսկրիտին դիմելով Հնդեւրոպական կոչուած բոլոր լեզուներու ուսումնասիրութիւնն՝ իրեն պիտանի լոյսն ու կարգաւորութիւնը կը ստանայ անկէ։

Մենք կը կարծենք թէ բաղդատական քերականութեան ուսման մէջ մեթոդն ամենակարեւոր եւ առաջին բանն է, զոր հարկաւոր է լուսաբանել։ Անգամ մը որ այս նոր գիտութեան սկզբունքներն ընդունուին, անտարակոյս ընդունելի պիտի լինին նաեւ այն հետեւանքներն որոց կ'առաջնորդեն այդ սկզբունքներն։ Այս ալ լաւ յիշելու է թէ՛ մեթոդ մը փորձելու համար պէտք է զայն գործածել շատ ծանօթ հողի մը վրայ։ Արդ՝ Հնդեւրոպական կոչուած լեզուներու խումբը իր մէջ կը պարունակէ բարբառներու մեծ քանակութիւն մը․ բաց ի սանսկրի-

տէ, յունարէնէ, լատիներէնէ եւ հայերէնէ, անոր մէջ կը հաշուին նաեւ Պարսկաստանի, Կովկասի եւ Հայաստանի այլ եւ այլ բարբառներն, կեղտերէնը, ինչպէս նաեւ գերմանական եւ սլաւ լեզուները: Մենք չենք ուզեր մեր ընթերցողաց աչքին առջեւէն այդպիսի խառնիճադանճ բարբառներու բանակ մը անցընել: Եւ արդէն այդպիսի տեսարան մը, հաւանականաբար մեզ համար աւելի յոգնեցուցիչ պիտի լինէր քան հրահանդիշ, եւ մեր աչքն՝ չատ մը նիւթերու վրայ դարձած լինելով՝ բնաւ բան մը չպիտի նշմարէր: Ոմանք չափազանց կը մոլորին, կարծելով թէ՛ հետազոտութեանց օգուտն ու շահեկանութիւնը բաղդատութեան դրուած բարբառներու շատութեան մէջ կը կայանայ: մինչ այսօր բոլոր լուրջ մտքերն ընդունած են թէ՛ ամենայն ինչ դատողութեանց եւ դիտողութեանց յստակութենէն եւ զօրութենէն կախում ունի: Ուստի աւելի խոհեմութիւն է մեր խորհրդածութիւնները միայն դասական լեզուներու վերապահել: Մեր ուղղութիւնը պիտի լինի խօսիլ սանսկրիտը հայերէնի, յունարէնի եւ լատիներէնի հետ կապող առնչութեանց վրայ:

Երբ Կալկաթայի Ասիական Ընկերութեան հիմնադիրներն հետաքրքրուելով Հնդկաստանի անցեալով՝ սկսան սանսկրիտ լեզուն սորվիլ, վերին աստիճանի զարմացան այդ ասիական լեզուին եւ Եւրոպայի հին լեզուներու միջեւ գտնուած նմանութիւններէն: Բայց աւելի եւս զարմացան երբ նշմարեցին թէ՛ ո՛րչափ արտայայտել ուզած գաղափարներն պարզ էին՝ նո՛յնչափ նմանութիւնները մեծ էին: Տեսան թէ լեզուի մը մէջ առաջին գաղափարները արտայայտող բառերը — որոնք ո եւ է փոխառութեան ենթագրութիւնն կը մերժեն — միեւնոյնն էին սանսկրիտի, յունարէնի եւ լատիներէնի մէջ: Այսպէս զորօրինակ՝

Ա. Ազգականութեան վերաբերող բառերը.

Սանսկրիտ՝ pitar, յունարէն՝ πατήρ, լատիներէն՝ pater, իսկ հայերէն՝ հայր. — ա. māter, յ. μήτηρ և mater եւ հ. մայր. — ա. bhṛātā, յ. φράτηρ եւ φράτωρ և frāter եւ հ. (զարմանալի տառաշրջութեամբ մը) եղբայր. — ա. svasar. և svasor = soror. հ. քոյր (1). — ա. gnā. յ. γυνή և gigno, gen-itrix, հ. կին. — ա. snūsha (2), յ. νύος և nurus, հ. նու. — ա. pat-i. յ. πόσις, δεσ-πότης և potis + sum = possum, հ. պետ. եւն. եւն. :

Բ. Մարմնոյ այլ եւ այլ անդամները նշանակող բառերը.

ա. aksha (հմմտ. նաեւ iksh). յ. ὄσσε եւ ὀσσομα և oc-ulus.

(1) Հմմտ. ի բացատրութիւն այս բառին, ա. svid, յ. ἰδω, ἰδος և sudor եւ հ. քիրտ + ւ.

(2) sh կարդալ շ, առ ի չգոյէ մասնաւոր տառի:

հ. ակ+ն, աշ+ք=աշ-ք. — ս. amsa, յ. ὤμος լ. umerus. հ. ուս.—
ս. stana. յ. σθάνιον, հ. ստին+ք. — ս. sron-i յ. κλύνις լ. clunis,
հ. սրուն-ից, սրունք. — ս. gargâra, յ. γέργερος, լ. gurgula, gula, եւ.
հ. որկոր, կոկոր+դ (1). — ս. jânu, յ. γόνυ, լ. genu, հ. ծունդ,
ծունդ. — ս. hânu յ. γένυς լ. gena, հ. ծնո(=աւ)տ. եւն.:

Գ. Շատ մը կենդանիներու անուններն արտայայտող բառերը.

ս. go, յ. βοῦς, լ. bos, հ. կով. — ս. svan, յ. κύων, լ. canis, հ.
շուն. — ս. aja, յ. αἴξ, հ. այծ. — ս. mûsh, յ. μῦς, լ. mûs, հ. մուկ+ն.
— ս. vrca, յ. λύκος, լ. lupus, հ. գայլ. — ս. ahi, յ. ἔχιν, լ. an-
gui-s. հ. աւ(=օ)ձ. — ս. stûra, յ. ταῦρος, լ. taurus, հ. տուար
(ցուլ). եւն.:

Դ. Թուերու անունները. — նշմարեցին նաեւ որ եթէ թուականնե-
րէն «մէկ» (2) թիւը սանկրիտ, յոյն եւ լատին լեզուները միեւնոյն
անունով չեն նշանակեր, միւս մնացած թուերն երեք լեզուներու մէջ
ալ իրարու շատ նման են: Այսպէս՝

• ս. dva. յ. δύο, լ. duo, հ. (տարօրինակ յեղաշրջումով մը) երկու.
— ս. tri, tray, յ. τρεῖς, լ. tres, հ. (կ)րէ-ք. — ս. catvâr. յ.
τέτταρες, լ. quatuor. հ. չորս-ք եւ քառ. — ս. pancan. յ. πέντε,
լ. quinque, հ. հինգ. — ս. shash, յ. ἑξ, լ. sex, հ. վեց. — ս.
saptan, յ. ἑπτά, լ. septem, հ. եւթն. — ս. ashtan, յ. ὀκτώ, լ. octo,
հ. ութ. — ս. nâvan, յ. ἐννέα, լ. novem. հ. ինն, ինունք. — ս.
daçan, յ. δέκα, լ. decem, հ. տասն, տասն. — Մնացեալ թուե-
րը կը յօրինուէին հին հայերէնի թուերուն նման. միայն «հարիւր»ը (3)
եւ մանաւանդ «հազար»ը (4) զանազան բառերով կ'արտայայտուէին:

Ե. Գործածական ամենանհրաժեշտ բառերն ալ մի եւ նոյնն էին.

ս. jan(i), jân, jâ. յ. γί-γν-ο-μαι, լ. gi-gn-o, հ. ծին, ծն+աւ-
նիլ, ծն+ող. — ս. âd, յ. ἔδω, լ. edo, հ. ուտ+եմ. — ս. gam,
gâm, gm եւ ga, յ. δα, δαμ, δαίνω, δι-δάω (ga-ccha-ti, δά-σκω), լ. venio,
հ. գնալ, գալ. — ս. mar, mâr, mr, յ. ἄ-μ(6)ρο-τος, հ. մտ. նաեւ
μαραινω, լ. mor-ior, հ. մեռ+նիլ, մեռ+եալ. — ս. dâ, dî, d, յ.
δίδωμι, լ. do, dare, հ. տամ, տալ, ե-տու. — ս. ih, ih-a-te,
յ. ὑγανᾶν, լ. egeo, egenus. հ. իղձ, ըղձալ. — ս. bhar, յ. φέρω լ.
ferre, հ. բեր+եմ. համ-բեր-եմ. — ս. bhuj, bhoj, լ. fung-or.

(1) Ի բացատրութիւն այս բառին հիմտ. ս. gar, gir. gir, յ. γορά,
δι-δρω, լ. voro, հ. կեր, կուլ:

(2) Ս. eka լ. unus. յ. μία եւ հ. մի:

(3) Ս. çatan. յ. ἑκατόν, լ. centum. հ. հարիւր:

(4) Ս. sahasra, sa-hasra. յ. χίλιοι, լ. mille. հիմտ. նաեւ զէն-
դերէն՝ hazârem, պահլաւերէն՝ hazâr, նոր-պարսկ. هزار, հ. հազար:

հ. բուծ-անել. — ս. pà, pa. յ. πῶ-υ. լ. pa-sco, հ. պա-հել (1) • ս. man, mân, ma, յ. μέ, μον-α, μεν-τις. լ. mon-eo, հ. ի-ման-ալ, իման-ալ, ի-մա-ստ, ին-տ-ածել, մի-տ. — ս. nâman, յ. ὄνομα, լ. nomen, հ. ա-նուն. — ս. mâsa, յ. μείς, լ. mensis, հ. ա-միս. — ս. sthala, sthalî, յ. στεῖλλω, լ. stlo-cus, locus. հ. տեղի. — ս. mah, յ. μέγ-ας լ. mag (n)-us, հ. մեծ. — ս. mi nu, յ. μινύ-ω. լ. min-uo, հ. մա-նու (մանր) եւն. եւն. :

Ըսինք թէ առաջին սանսկրիտ լեզուն սորվողներն շատ զարմացան երբ տեսան, վերոյիշեալ պարագաներու մէջ, այդ ասիական լեզուին Եւրոպայի հին լեզուներու հետ ունեցած խնամութիւնն. սակայն իրենց զարմանքը իւր գազաթնակէտին հասաւ երբ, հետազոտութիւննին աւելի առաջ մղելով, դիտեցին թէ նմանութիւնը միայն բառագրութեան մէջ չէր սահմանափակուէր, այլ աւելի խորը կը թափանցէր, եւ մինչեւ քերականական կազմակերպութեան կը հասնէր : Սանսկրիտի մէջ մի եւ նոյն ձեւերն ու միջոցներն գտան՝ բառեր անոնցներու եւ բաղադրելու : Հայերէնի մէջ ալ՝ քիչ ու շատ տարբերութեամբ՝ մի եւ նոյն միջոցները կը գտնենք քան միւս հնդեւրոպական քոյր լեզուները :

Այստեղ առաջ կը բերենք քանի մը հայերէն հնդեւրոպական մասնիկներ, որոնք քոյր լեզուներու մէջ այլ եւ այլ ձայնական փոփոխութեամբ գոյութիւն ունին .

— ի=i-, անկաններ կը շինէ :

Այս մասնիկը նախկին -yo- կամ -ya- ի մը վրայ կը ցնու, ուր՝ -o- կամ -a- անհետացած կ'երեւայ եւ -y- փոխուած է -ի-ի :

Այս մասնիկով վերջաւորող բառերն կա՛մ գոյականներ ու անկաններ են, կամ -լի- վերջաւորող աներեւոյթներ՝ եւ կամ վերջապէս խրթին կազմութեամբ բառեր :

1⁰) — ի-ով անկաններ .

այր + ի, եաց, (Մատթ. ԻԳ. 14) • կենդան + ի, լոյ, (Մատթ. ԻԶ. 63) • ընտան + ի (ընդ տան), լոյ, (Մատթ. Ժ. 25) • ծառա + ի, լոյ, (Մատթ. Ե. 6) • լկտ + ի, (լկտիմ բայէն), լոյ, (Եղնիկ, էջ 145, տպագր. Վենետ. 1826) • եւն. : իսկ՝ բար + ի, լոյ, (Մատթ. Գ. 10) եւ նօթ + ի, լոյ (Մատթ. ԺԵ. 32) եւն. : Թէպէտ մի եւ նոյն -ի-ով յօրինուած են, սակայն իրենց կազմութիւնն մութ է :

2⁰) — ի-ով գոյականներ .

գործ + ի, լոյ (Մատթ. Գ. 20) • հովան + ի, լոյ (հովան), (Մատթ. Ժ. 5) • մատան + ի, լոյ (մատն, անց), (Ղուկ. ԺԵ. 22) • ներքին + ի, լոյ (Մատթ. ԺԹ. 12) • եւն. : իսկ՝ գօտի, լոյ (Մատթ. Գ. 4) • զինի, լոյ

(1) Հմմտ. ի բացատրութիւն այս օրինակին՝ սանսկ. go-pa= կով-ա-պահ

(Մատթ. Թ. 17) • գերանդի, ևոյ (Եզնիկ, նոյն տպագր. 39) • գողոունի, ևոյ (Եզնիկ. 37) • հոգի, ևոյ (Մատթ. Բ. 19) • որդի, ևոյ (Մատթ. Ա. 1) • ոսկի, ևոյ (Մատթ. Բ. 11) • փոշի, ևոյ (Մատթ. Ժ. 14) • եւն. :

30) - ի - ղի - ձեւով, աներեւոյթի մէջ •

ատեւ-լի, ևոյ «ատեմ» (Մատթ. Ե. 44) • արգահատեւ-լի, ևոյ «արգահատեմ» (Եզնիկ, 49) • եղծանեւ-լի, ևոյ «եղծանեմ» (Կորնթ. Թ. 25) • լսեւ-լի, ևոյ «լսեմ» (Մատթ. 2, 7) • ողորմեւ-լի, ևոյ «ողորմիմ» (Կորնթ. ԺԵ. 19) եւն.

- ին - — -in- մասնիկն ալ հնդեւրոպական է եւ տեղի ցոյց տուող ածականներ կը շինէ : Բացի ամենեք-ին բառէն՝ «ամէն» (Մատթ. Է, 23) որուն սեռականն - եան կը լինի, միւսներուն - ոյ, - ոցով կը հոլովուին • — առաջ-ին, ոյ «առաջ» (Մատթ. Ե. 21) • արտաք-ին, ոց «արտաքս» (Մատթ. Ը. 12) • ղիւր-ին, ոց «ղիւր» (Մատթ. Թ. 5) • միջ-ին, ոց «մէջ» (Եղիշէ՝ տպ. Զմիւռնիա, 1867, էջ 36) • յետ-ին, ոց «յետ» (Մատթ. ԺԲ. 45) • ներք-ին, ոց «ներքս» (Մատթ. ԻԳ. 26) • վերջ-ին, ոց «վերջ» (Եղիշէ՝ էջ 36) :

- աս - — -at- մասնիկն ալ անտարակոյս հնդեւրոպական է, վերջին - s-ին համար որ իրանական չի կրնար լինել : Այս մասնիկը կարելի է յուշարէն՝ -as, ados-ին մերձեցնել : Բաական բառեր կան հայերէն որք այս մասնիկով կը վերջաւորին, սակայն անոնցմէ չատերն փոխ առնոււած են եւ կամ անծանօթ ծագում մ'ունին : Ամէնէն ապացուցիչ օրինակներն հետեւեալներն են՝ արմ-ատ (Մատթ. ԺԳ. 16) • խորխոր-ատ (Մատթ. ԺԲ, 11) : — Շփոթելու չէ սակայն այս մասնիկին հետ ուրիշ - աս - մասնիկ մ'ալ որ կը գտնուի հին եւ նոր հայերէնի՝ պնչաս, ունչաս, թեււաս, պոչաս եւ նման բառերու մէջ • վասնզի այսպիսի բառերու մէջ գտնուողն, անկասկած, կը ներկայացնէ նախկին - հաս - արմատն՝ հատ-անել բային, եւ կը նշանակէ՝ «թեւը կտրած», «պոչը կտրած» եւն. :

- ար - — -ar- մասնիկն որ յուշարէն - ցօ-ին կը համապատասխանէ՝ հնդեւրոպական է, եւ կը ծառայէ ածականներ եւ անուններ շինելու • զոր օրինակ՝

արդ-ար, ի, ոց [հմտ. r-tu] (Մատթ. Ա. 19) • ճարտ-ար, ի, աց (Եզն. 28) • պատահ-ար, ի, աց (Եղիշ. 23) • վատ(թ)-ար, ի, աց (Եղիշ. 45) : Կան նաեւ ուրիշ բառեր - ար - վերջաւորութեամբ, սակայն անոնցմէ չատերն փոխառեալ են եւ գրեթէ միշտ անոնց կերտումն անհասկանալի է :

- ան - — -an- մասնիկը կը յենու նախկին - ana- մասնիկ մը վրայ որ երբեմն գործը եւ երբեմն գործողը կը ցուցնէ, եւ որ կատարեալպէս հնդեւրոպական է : - ana — - անա - նախկին մասնիկը դեռ գոյութիւն ունի հայերէնի մէջ, բայց միայն յոգնակիի մէջ երեւան կուգայ, ինչպէս՝ խոտ-ան, յոգ. խոտ-անա-ց եւն. :

- ան - մասնիկով վերջաւորող բառերն - ի -, - աց - կը հոլովուին • օրինակ • կոխ-ան, ի, աց (Մատթ. Ե. 13) • խոտ-ան, ի, աց (Մատթ. ԺԳ. 48) •

հնձ-ան, ի, աց (Մարկ. ԺԲ. 4) • յանց-ան, ի, աց (Մատթ. 2. 14) • տանջ-ան, ի, աց (Մատթ. Դ. 24) • պատճառ-ան, ի, աց (Մատթ. ԻԳ. 14) • փրկ-ան, ի, աց (Մատթ. Ի, 28) • կապ-ան, ի, աց (Նղիշ. 6) • փակ-ան, ի, աց (Մատթ. ԺԶ. 19) • հրաւիր-ան, ի, աց (Հոովմ. Ը. 28) • բոլոր այս բառերն ծագած են՝ խոտեմ, հնձեմ, յանցանեմ, տանջեմ, պատճառեմ, փակեմ, հրաւիրեմ եւն. բայերէն ։

Կան նաեւ՝ գաղան, ի, աց (Մարկ. Ա, 13) • գերան, ի, աց (Մատթ. Է, 3) • գերեզման, ի, աց (Մատթ. ԺԳ. 27) • շուշան, ի, աց (Մատթ. 2, 28) • ուսկան, ի, աց (Մատթ. Դ. 18) • սեղան, ի, աց (Մատթ. Ե. 23) • տապան, ի, աց (Մատթ. ԻԴ. 38), որոց ձեւակերտութիւնը մոտ ինչ ։

-ուե-=-սո- մասնիկը որ նոյնպէս հնդեւրոպական է՝ բառին գործողի նշանակութիւն կուտայ եւ կամ զայն ընդունելութեան (participe) կը վերածէ ։ Ատիկա բայերու ներկային վրայ կը դրուի •

գնայ-ուե, ոյ, ոց «գնամ» (Նզն. 138) • թռչ-ուե, ոյ, ոց «թռչիմ» (Մատթ. 2. 26) • կաս-ուե, ոյ, ոց «կասի» (Կորնթ. Թ. 10) • շարժ-ուե, ոյ, ոց «շարժիմ» (Մատթ. ԺԱ. 7) • սող-ուե, ոյ, ոց «սողամ» (Նզն. 143) • փայլատակ-ուե, ոյ, ոց «փայլատակիմ» (Նղիշ. 183) • արթ-ուե, ոյ, ոց (Մատթ. ԻԴ. 42) • անեց-ուե, ոյ, ոց (Կողոս. Ա. 10) • գիտ-ուե, ոյ, ոց (Մատթ. ԺԱ. 26) • իմաստ-ուե, ոյ, ոց (Մատթ. Է, 24) • խօս-ուե, ոյ, ոց (Հոովմ. ԺԲ. 1) • կանգ-ուե, ոյ, ոց (Մատթ. 2, 27) • զուարթ-ուե, ոյ, ոց (Ա. Թեսաղ. Ե. 6) ։

-որդ-=-ord- մասնիկը՝ դործածողը կը ցուցնէ ։ Ատիկա անուանական եւ հնդեւրոպական է ու կը հոլովուի -ի, -աց •

առաջն-որդ (Մատթ. ԻԳ. 16) • աւել-որդ (Մարկ. ԺԲ. 44) • լուզ-որդ (Նզն. 106) • խաղաղ-որդ (Գործք Թ. 49) • կց-որդ (Հոովմ. Ը. 17) • հաղ-որդ (Հոովմ. Ը. 17) • հասարակ-որդ (Մատթ. Ի. 12) • հակառակ-որդ (Նզն. 54) • որս-որդ (Մատթ. Դ. 19) • պարապ-որդ (Մատթ. ԺԲ. 44) •

Նմանասէս հնդեւրոպական են հայերէն վերջադիր մասնիկներէն՝ -ե-=-n-, -ումե-=-um-, -իւե-=-iun-, -մե-=-men-, -ուքիւե-=-utium-, -օղ-=-aul-, -ող-=-ol- եւն. եւն. որոց համար առ այժմ օրինակներ չենք տար չկրկնելու համար • վասնզի մօտ ժամանակէն մասնիկներու վրայ ընդարձակ գործ մը պիտի հարտարակենք «Բանասէր»ի մէջ ։

Գիտնականք իրենց հետազոտութիւնն աւելի առաջ մղելով նշմարեցին նաեւ թէ բաղդատական եւ գերադրական շինող մասնիկներն ալ մի եւ նոյնն էին սանսկրիտին՝ ինչպէս նաեւ Եւրոպայի դասական հին լեզուներուն մէջ ։ Տնտան թէ սանսկրիտ լեզուն բաղդատականի համար կը գործածէր -tara- վերջադիր մասնիկը, որ կը համապատասխանէր՝ յ. -τερος, եւ չ. -erusին sup-erus բառին մէջ • իսկ գերա-

դրական շինելու համար Հնդկներն կը գործածէին - tamu - մասնիկը, որ նոյնն էր քան լատ. - timusը, զէնդերէն - tema, եւ զոր Յոյները - τατοςով կը շինէին, կորանցուցած լինելով - tamai հետ առնչութիւն ունեցող ձեւն ։

Գալով մեր լեզուին, այդ երկու կարեւոր մասնիկներն բոլորովին կորանցուցած կամ մոռցած կ'երեւայ եւ կը գործածէ թէ՛ բաղդատականի եւ թէ՛ գերադրականի համար՝ -գոյն- բառը, որն որ իրանական ծագում ունենալ կը թուի (զէնդերէն՝ -gaona, guna, պահլաւերէն՝ -günak = գուն + ալ, նոր-պարսկ. gūnah. եւ կամ գուցէ սեմական՝ gōn) ։

Գալով հոլովներու, տեսան թէ Դասական լեզուներուն նման Հնդկաց լեզուն ալ հոլովելու քանի մը տեսակներ ունէր, եւ կը զանազանէր արականը իգականէն, եւ այս երկուքը՝ չէզոքէն՝ կ'ընդունէր եղակին եւ յոդնակին՝ ինչպէս նաեւ երկակին, յոյն եւ լատին լեզուներու առաւել կամ նուազ նման միջոցներ կը գործածէր, գոյականներուն եւ ընդհանրապէս անուններուն թիւն ու սեռը որոշելու համար ։ Հոլովելու կերպը՝ անդամահատութեան մանրախոյզ քննութենէ մը անցընելով տեսան թէ հոլովակերտ յանգերն ալ մի եւ նոյն էին, ձայնական փոփոխութիւններ, նուազումներ կամ աճեցումներ կրելով հանդերձ. այսպէս՝

Եղակի	Ուղ.	- s (cruta-s). Լ. s (dominu-s), յ. աճ, ոճ, չ եւն.
	Սեռ.	- as; -s; -sya; -յ. - -ի.
	Տր.	- abhi; -ai; -aya; -ի. -յ.
	Հայց.	- am; m (n) .
	Բաց.	- at, -t; -ad; -աճ (=at); -at = աի = այ = հ (?)
	Գործ.	- a; -bhi; -փ; -ք, վ, լ.
	Ներդ.	- i, ai, au, âm, in, -ի, -իւ.

Յոգնակի	Ուղ.	- sa + sa = sas = âs - es; -f.
	Սեռ.	- sams = sâam, âm. -g.
	Տր.	- bhi - am - s = - bhyas; -bus; -g.
	Հայց.	- am - s, ms, m, an, s; -u.
	Բաց.	- bhi - am - s = - bhyas; - bus; -g.
	Գործ.	- bhi - s, ais; -f.
	Ներդ.	- sva, susa, su.

Հայերէնի մէջ երկակին բոլորովին անհետացած լինելով, մենք զանց կ'առնուինք թէ՛ հոլովման եւ թէ՛ խոնարհման մէջ ։

Վերջապէս բայերուն հասնելով տեսան թէ սանակրիտ լեզուն մի եւ նոյն սովորութիւնը ունէր ներգործական, կրաւորական եւ չէզոք բայեր ընդունելու քան յունարէնն ու լատիներէնն ։ Իսկ բայերու խոնարհման ժամանակ՝ սանակրիտի դէմքերն նշանակող յանգերն բաղդա-

տելով յոյն եւ լատին խոնարհմանց դիմանիչներուն հետ, հետեւեալ ընդհանուր ցուցակը գտան, որուն վրայ մենք կ'աւելցնենք նաեւ հայերէնը, լիթուանիւրէնը եւ գոթացիներէնը.

սկիւր.	յուն.	լատ.	գոթ.	լիթ.	հայ.	
-mi	, -μῖ	, -m	, -m	, -mi	, -մ.	$\left. \begin{array}{l} (1^0 \text{ դէմք}) \\ (2^0 \text{ դէմք}) \\ (3^0 \text{ դէմք}) \end{array} \right\} \text{ եղակի.}$
-si	, -σι, ς	, -s	, -s	, -si	, -ս.	
-ti	, -τι, θι	, -t	, -t	, -ti	, -հ.	

-mas	, -μεν, μες	, -mus	, -m	, me	, -մ + f.	$\left. \begin{array}{l} (1^0 \text{ դէմք}) \\ (2^0 \text{ դէմք}) \\ (3^0 \text{ դէմք}) \end{array} \right\} \text{ յոգնկի.}$
-tha	, -τε	, -tis	, -th	, te	, -հf.	
-nti	, -ντι	, -nt	, -nd	, ti	, -են.	

Քերականական այս քննութիւններն դիրենք առաջնորդեցին բառական քննութեանց. ուր նշմարեցին թէ սանսկրիտ բառերը շատ աւելի անարատ էին, ձեւերու կրած փոփոխութիւնները աւելի լեցուն եւ կանոնաւոր էին քան թէ դասական լեզուներու մէջ. վերջիններս կարծես թէ փոփոխութիւններ, վանկի նուազումներ եւ աճեցումներ կրած էին. Բոլոր այս հաստատութիւններէն յետոյ, խնամութիւնն այլեւս անկասկածելի էր. բայց աւելի դիւրին էր զայն նշմարել քան բացատրել:

Առաջին ենթադրութիւնն որ իրենց մտքին ներկայացաւ, այն եղաւ թէ՝ Հնդկները Նւրոպայի ժողովրդոց նախնիքը եղած են, եւ թէ սանսկրիտը՝ յունարէնի եւ լատիններէնի մայր լեզուն եղած է: Սակայն աւելի ուշադրութեամբ քննութիւն մը իրենց ցոյց տուաւ, թէ այդ ենթադրութիւնը հիմնաւոր չէր. վասնզի դիտեցին որ եթէ սանսկրիտ լեզուն շատ մը հին ձեւեր կը ներկայացնէր, կային սակայն կէտեր որոց մէջ դասական լեզուները հաւատարմագոյն մնացած էին: Վերջիններս պահած են փոքր քանակութեամբ հին ձեւեր զորս սանսկրիտը ի սպառ կորսնցուցեր է. անոնք ազատ են մնացած այն փոփոխութիւններէն զորս կրած է Հնդկաստանի լեզուին ձայնական դրութիւնը, շատ վաղօրօք: Այս լեզուներէն երբեմն մին եւ երբեմն միւսը աւելի նախնական ձեւ մը կը ներկայացնէ, եւ անարատ պահած ալ է:

Նոյն տրամաբանութիւնը, որ երկար ժամանակէ ի վեր ապացուցեր էր թէ լատիններէնը յունարէնէ առաջ եկած չէ, հաստատեց նաեւ թէ՝ ո՛չ յունարէնը եւ ոչ ալ լատիններէնը կրնան սանսկրիտէ առաջ գալ: Հասկցուեցաւ — եւ այսօր դեռ այդ սկզբունքն է որ բաղդատական քերականութեան հիման տեղ կը ծառայէ — որ սանսկրիտը՝ ոչ թէ եւրոպական լեզուներուն բունն է, այլ անոնց նման մի ճիւղ, որ մի եւ նոյն արմատէն կամ մի եւ նոյն աղբիւրէն կը բղխի:

Սանսկրիտի, եւրոպական հին լեզուներու եւ առ հասարակ հնդեւրոպական կոչուած բարբառներու առնչութիւնը կամ խնամութիւնը կա-

րելի է բաղդատել մեր հայ գիւղացի ընտանիքի մը հետ, ուր՝ երբեմն 10-15 որդիք — յաճախ ամուսնացած եւ զաւակներու տէր — միեւնոյն յարկին տակ, իրենց հօր՝ տան պետին — pater familias — իշխանութեան եւ հրամանաց տակ կ'ապրին. այդ որդիք, միայն իրենց հօր մեռնելէն յետոյ, ընտանիքներ պիտի կազմեն, զատ զատ. բայց միշտ եղբայր են իրարու։ Այսպէս ալ հնդեւրոպական կոչուած լեզուները որ այսօր իրենց կարգին ընտանեաց տէր են դարձած՝ նոր լեզուներու ծնունդ տալով, ժամանակաւ, ուրիշ՝ հնագոյն հօր մը կամ մօր մը եւ կամ ընտանիքի մը զաւակներն էին. իսկ այդ հին հօր կամ մօր եւ կամ ընտանիքի ընդհանուր անուն տրուած է այսօր՝ Հնդեւրոպական լեզու, որ այլեւս գոյութիւն չունի, եւ զոր կարելի է միայն խաբխափելով վերականգնել։

Դարձեալ կարելի է երեւակայել ծառ մը որուն բունը լինի՝ ինդեւրոպական լեզուն, իսկ բունէն մեկնող ոստերն ա՛յնքան լինին՝ որքան կը հաշուուին այսօր հնդեւրոպական լեզուներ. այդ ոստերէն մեկնող ճիւղերն լինին հնդեւրոպական լեզուներէ ծագում առնող նոր ընթացիկ լեզուները, եւ ճիւղերէն մեկնող շիւղերն ալ՝ նոր լեզուներու այլ եւ այլ բարձառները ներկայացնեն։

Այդ հնդեւրոպաբուն երեւակայական ծառէն կը ծնին սանսկրիտը, յունարէնը եւ լատիներէնը, ինչպէս՝ հայերէնը, զէնդերէնը, գոթերէնը, սլաւերէնը, հին բարձր գերմաներէնը եւ առ հասարակ բոլոր ինդեւրոպական կոչուած լեզուները։

Հնդեւրոպական լեզուն կարելի է նմանցնել նաեւ ծովու մը որ իւր մէջ կ'ընդունի 8-10 գետեր (հնդեւրոպական լեզուներ՝ սանսկրիտ, զէնդ, հայերէն, յունարէն, լատիներէն եւն.) . այս գետերուն մէջ կուգան թափիլ գետակներ (հնդեւրոպականներէ ծագող նոր լեզուներ. ինչպէս լատիներէնէ՝ ռոման կամ լատին կոչուած լեզուները, հայերէնէ՝ արդի հայերէնը եւն.) իսկ գետակներուն մէջ կը թափին առուակներ (նոր լեզուներու այլ եւ այլ բարձառներն, ինչպէս հայերէնի այլ եւ այլ զաւառաբարձները եւն.) :

Այս վերջին նմանութիւնն հակադարձ օրինակ մ'է, եւ կարելի է չրջել ծովը ակի մը նմանցնելով, որ ծնունդ տայ հնդեւրոպական լեզուներու, վերջիններս՝ նոր լեզուներու, եւ նորերը՝ այլ եւ այլ զաւառաբարձներու։

Երբ իմացուեցաւ թէ սանսկրիտի, յունարէնի եւ լատիներէնի միջեւ մեծ խնամութիւն մը կայ եւ թէ առաջինն մայր եղած չէր հետեւեալներուն, ոկսան երեք լեզուներն իրարու մօտեցնել եւ բաղդատել. անմիջապէս նշմարեցին թէ այդ տեսակ համեմատութիւն մը աւելի հաստատուն սկզբունքներու վրայ կը յենուր եւ ապահովագոյն հետեւանք։

ներ կուտար քան թէ յունարէնի եւ լատիներէնի քերականութիւնը , ինչպէս որ մինչեւ այն ժամանակ մշակուած էին : Ինչ որ արգելք կը հանդիսանար , մինչեւ այն ատեն , յունարէնի եւ լատիներէնի բաղդատական քերականութեան ուսման , անկէ սպասուած պտուղն տալու , այն էր՝ թէ երկու լեզուներուն բաղդատութիւնը թէպէտ երեւան կը հանէր ձեւերու տարբերութիւններ եւ քերականական զանազանութիւններ , բայց երբ երկուքն դէմ դիմաց դնէին եւ իրարու հետ բաղդատէին՝ անկարելի էր հաստատապէս որոշել թէ երկու ձեւերէ ո՞րն է բնական եւ նախնականը եւ ո՞րն նորը կամ աղաւաղեալը : Զոր օրինակ լ. sum (եմ) եւ յ. ειμι (եմ) ձեւերէն ո՞րը աւելի հին է եւ ո՞րը աւելի լաւ պահպանուած : Կային ձեւեր որք մէկ լեզուին՝ մէջ գոյութիւն ունէին իսկ՝ միւսին մէջ չէին գտնուէր . ինչպէս լ. -bo եւ -bom բայանգերը (désinences). — որոց առաջինը՝ ապառնի կը շինէ (vide-bo, ama-bo, տեսից , սիրեցից) եւ երկրորդը՝ անկատար (vide-bam, ama-bam , տեսանէի , սիրէի) եւ որոնք յունարէնի մէջ գոյութիւն չունին , — հիօն են թէ նոր : Լատիներէնի մէջ գտնուող՝ datum, notum, statum ձեւերով բայանուն -աներեւոյթները (supin) նո՞ր , շինծո՞ւ ձեւեր էին եւ միայն Խաւիթոյ լեզուիօն յատուկ , թէ հին ձեւ մը՝ զոր յունարէնը ի սպառ կորսնցուցեր է : Դարձեալ՝ յունարէնը (Հելլենիքա) քանի մը ճիւղերու կամ բարբառներու կը բաժնուի (գլխաւոր չորս) . արդ այս բարբառներէն ո՞րն աւելի հին է եւ ո՞րը նոր : Բոլոր այս հարցումներուն եւ ուրիշ ասոնց նման հարիւրաւոր հարցմանց՝ յոյն-լատին քերականութիւնը չէր կրնար պատասխանել եւ կամ ենթադրութիւններով կը պատասխանէր : Հետազօտող գիտնականը ինքն իրեն այս հարցումները ընելէն յետոյ , իւր լատին եւ յոյն լեզուաց մէջ ունեցած խորին հմտութեամբն հանդերձ , անլուծանելի խնդրոյ մը առջեւ կը գտնուէր :

Բոլոր այդ հարցումներուն պատասխանելու համար մենք սանսկրիտին կը դիմենք որ մեզ իբր բնագիր կրնայ ծառայել , քանի որ իւր ձեւերն կը ցուցնէ թէ նա լատիներէնէ եւ յունարէնէ — եւս առաւել յունարէնի բարբառներու բաժնուելէ — շատ առաջ բաժնուած է հնդեւրոպական բունէն . ուրեմն ամենայն կասկածանք պէտք է դադրին երբ սանսկրիտը կուգայ հաստատել ձեւի մը վաւերականութիւնը կամ օրէնքի մը հնութիւնն : Ահա այս է այն օգտակարութեան բնութիւնն զոր սանսկրիտի գիւտն մեզ բերաւ , այսինքն նա եղաւ այն համեմատութեան սահմանը , զոր մինչեւ այն ժամանակ դասական բանասիրութիւնը ի զուր փնտռած էր :

Այսպէս ուրեմն լ. sum , յ. ειμι եւ հ. եմի դիմացն սանսկրիտ asmi դնելով , անմիջապէս կը տեսնենք թէ՝ ո՞ր լեզուն աւելի փոփոխութիւն կրած է եւ ի՞նչպէս այդ փոփոխութիւններն առաջ եկած են :

Նմանապէս լատին լեզուին յատուկ կարծուած *statum, datum, natum* աներեւոյթ-բայանուններու ծագումն փնտելով կը տեսնենք թէ անոնք յար եւ նման են սանսկրիտի *sthātum, dātum, jñātum* ձեւերուն որք Հնդկաստանի լեզուին մէջ ալ աներեւոյթներ են : Ուստի կ'ըմբռնենք թէ լատինական բայանուն-աներեւոյթը (*supin*) հին ձեւ մ'է եւ աներեւոյթի մը կամ բայանունի մը արժէքն ունի : Իսկ իւր կազմութեամբ շատ մօտ է *cursus, raptus* եւն. գոյականներուն :

Դարձեալ, սանսկրիտ լեզուի բայերու խոնարհման կերպին վրայ ակնարկ մը ձգելով կը տեսնենք թէ լատիներէնի անկատարի եւ ապառնիի յատուկ յանգերն ինչպէս՝ *videbam, amabam, videbo, amabo*, հետք իսկ չեն ձգած Հնդկաց լեզուին մէջ, ուստի կ'ըստիպուինք ենթադրել թէ այդ *bam, bo* վերջաւորութիւններն առաջ եկած լինելու են օժանդակ բայէ մը, ինչպէս անգղիերէնի մէջ կը տեսնուի *to be* ձեւով իսկ գերմաներէնի մէջ *ich bin, du bist, er ist* եւն. :

Յոյն բարբառներու ինդիերն ալ որ ա' յնքան երկար ժամանակ վիւճարանութեանց առարկայ դարձած էր, վերջապէս իւր լուծումն ստացաւ սանսկրիտի երեւան գալովն. վասնզի տեսնուեցաւ որ յունական բարբառներէն ամէնքն ալ հին ձեւեր կը պարունակէին, առաւել կամ նուազ ազաւաղեալ ձեւերու հետ :

Մինչեւ այն ժամանակ դասական քերականութեանց կանոնները մէկ մէկ հանելուկներ էին երբ մարդ ուզէր անոնց իրարու հետ ունեցած յարաբերութիւնն իմանալ : Այդ կանոնները կը նմանէին պատմութեան մը որուն մէջ մի եղելութիւններն՝ զատ զատ առած, մեզ ծանօթ էին, սակայն ընդհանուր շաղկապումն եւ ժամանակագրութիւնը, հակառակ մեր մտքի բոլոր ջանքերուն, մննէ կը խուսափէին :

Արդ պատմութիւն մը վստահութեան արժանի լինելու համար պէտք է որ յենու կա' մ արձանագրութեանց, մեղաւնբու, դաշնագրութեանց եւ կամ նմանօրինակ վաւերական գրութեանց վրայ, կամ թէ՛ պատմութիւն, յիշատակագրութիւն, ժամանակագրութիւն եւ տարեգրութիւն ընելու պաշտօն ունեցող մատենագիրներու վրայ, որոնք — վերջնոց համար է խօսքս — կրնան կա' մ ժամանակակից, այսինքն՝ ակադեմիական վկայ լինել, կամ ապրիլ այն ժամանակ յորում իրենց պատմած եղելութիւններն տեղի են ունեցեր, եւ կամ՝ յետագայ լինել իրենց գրած պատմութեան ժամանակին, սակայն միշտ յենու պարտին ժամանակակից վկայութեանց վրայ :

Արդ լեզուաբանութեան մէջ ալ՝ անսպասելի վկայ մը — սանսկրիտն — Արեւելքի խորերէն գալով, դարեւոր ինդիերները լուծեց եւ գէթ յարաբերական ժամանակագրութիւն մը մտցուց լեզուներու պատմութեան մէջ, ամէն բան իւր տեղը դրաւ եւ մեզ հայթայթեց ճշմարտութիւնը ճանչնալու այն դատանիչն (*critérium*)՝ առանց որոյ եւ ոչ մէկ գիտութիւն կրնայ առաջանալ :

Հայերէնն ալ հետաքրքրութեան առարկայ դառնալով՝ հայ թէ օտարազգի գիտնականներն առ հասարակ անթափանցելի առեղծուածի մը առջեւ գտան ինքզինքնին :

Ի՞նչ է այդ լեզուն . ո՞ր տեղէն եկեր է . ի՞նչ կապ ունի կիրթ եւ անկիրթ աշխարհներու մէջ գոյութիւն ունեցող միւս բարբառներուն հետ :

Ահաւասիկ նոյնքան անպատասխանի հարցումներ :

Շատեր՝ երկար ժամանակ՝ կարծեցին — եւ հայկական անմիտ ու չինժու աւանդութիւն մ'ալ՝ ո՛չ նուազ նպաստաւոր չէր լինելու դէպի այդ կարծիքին կողմն կամայ եւ ակամայ հակեցնելու դատողութեան կը չիւն — թէ հայկական բարբառը սեռնակալն է , անոր մէջ բաւական թուով փեմական բառեր (մանաւանդ ասորերէն , քաղդէաբէն եւ աւելի յետագայ ժամանակներում նաեւ՝ արաբերէն) գտնուելուն եւ արողանութեան մէջ ալ քիչ շատ նմանութիւն երեւնալուն համար : Այս կարծիքը՝ ասկէ դեռ քանի մը տասնեակ տարիներ առաջ գիտնականներու մեծամասնութեան կարծիքն կը համարուէր :

Ուրիշներ՝ աւելի լուրջ մտքեր՝ հայերէնը յռնարեմին մերձեցուցին . ասոնք հայկական բարբառը յունարէնի մէկ ճիւղը նկատեցին կամ անկէ սերած լեզու մը :

Այլք , հայերէնէ բան մը չկարենալով հասկնալ , մօտեցուցին զայն փոխգրեմքի , հաւանականաբար այն լաւագոյն պատճառին համար , որ այս վերջին լեզուին վրայ ալ շատ բան չէին գիտեր :

Ինքզինքնին աւելի լուրջ ուսումնասիրութեան մը տուող գիտնականներէն ոմանք ալ — եւ դեռ շատ են այսօր այս գաղափարին կուսաւ կիցները — հայերէնի մէջ խիստ բազմաթիւ իրանական բառերու հանդիւպելով , զայն հնդեւրոպական լեզուներու իրանական բաժնին մէկ ճիւղը կը համարին եւ իրանական կը կոչեն զայն :

Վերջին տարիներս գերմանացի գիտնական մը , անշուշտ նոր գիւտ մը ըրած լինելուն փառքը վայելելու սաստիկ փափաքէն տոչորած , բռնազբօսիկ խնամութիւն մը ուզեց որ անպատճառ լինի հայերէնի եւ Քետացուոց (Հաթեանց) լեզուին մէջ . լեզու մը՝ որուն վրայ գիտական աշխարհը դեռ բան մը չգիտէ՝ վասնզի տակաւին հազիւ քանի մը բառեր կարդացուած են այդ լեզուէն , որոնք հայերէնի հետ ո եւ է առնչուութիւն ունենալէ հեռի են :

Արդ՝ բոլոր այս տեսութեանց հնարիչներուն եթէ ոմանց գիտութիւնն կը պակսէր , մենք կ'ընդունինք թէ շատերուն ալ բազմակողմանի հմտութիւնը խիստ մեծ էր . այսինքն եթէ ոմանք՝ չըսենք տղիտուութեամբ այլ ոչ - բաւական գիտութեամբ սխալեցան , ուրիշներ՝ ընդհակառակը՝ գիտութեան , այսպէս ասած , յորդութենէն չփոթեցան :

Եւ յիշաւ ի՞նչ բանի կը նմանի մեր լեզուն թէ՛ գիտնականին եւ թէ՛ պարզ զարգացման տէր անհատին համար :

Հայկական բարբառը նման է անապատի մը՝ որուն համար բնաւ աշխարհագրական կամ պատմական ո եւ է տեղեկութիւն չունինք եւ որուն մէջ ինչաւով կը գտնենք զանազան ովասիւններ, եւ ասոնց որ պիտութենէն դատելով՝ այն անապատը կը վերագրենք երկրագնդիս այս ինչ կամ այն ինչ մասին։ Եւ կամ մեր լեզուն կը նմանի պեղումներէ երեսան եկած աւերակ քաղաքի մը, որուն վրայ եւ ոչ մէկ հեղինակ խօսած է եւ որուն այլ եւ այլ մասերն ու շէնքերն մեր քննութեան առարկայ դառնալով՝ անոնց ճարտարապետութեան եւ արուեստի զանազանութիւնը մեզ ենթադրել կուտայ Եգիպտացոց, Բաբելացոց, Ասորեստանեաց, Հրէից, Յունաց կամ Լատինաց ազգեցութիւնն։

Ի՞նչ է մեր լեզուն եթէ ոչ լաբլուրինթոս մը, որուն մէջէն ելլելու եւ ոչ մէկ միջոց եւ ոչ մէկ առաջնորդ ունինք։

Հնդեւրոպական ուրիշ լեզուները ուսումնասիրած ժամանակ, բաց ի դասական դարձած լեզուէն որ կատարելագործուած եւ բոլորովին օտարացած կը ներկայանայ մեզ, կը գտնենք նաեւ անոր քով աւելի վաղընջական (archaïque) բարբառ մ'ալ, կամ ստոր լեզու մը եւ զանազան գաւառաբարբառներ, որոնք դասական լեզուին կազմութեան եւ կատարելագործութեան գործիքներն եղած են, եւ ի պահանջել հարկին եթէ անոնց դիմենք, դասականացած լեզուին գրեթէ ամբողջութիւնն կը լուսաբանուի։ Այսպէս՝ Լատիններէն ու յունարէնն օրինակ առնելով՝ կը տեսնենք, թէ Վիրգիլիոսներէ, Կիկերոններէ, Սալլուստիոսներէ, Պլինիոսներէ, Հովերոսներէ, Դիմոսթենէսներէ, եւ Թուկիդիտէսներէ յառաջ, թէ՛ ժամանակակից եւ թէ՛ վերջը կը գտնենք նաեւ Կրիլորդ եւ Երրորդ աստիճանի գրողներ, ո՛չ իրենց զաղափարով — զաղափարը գործ չունի այստեղ — այլ իրենց ձեւով եւ ոճով։ Այս երկրորդ աստիճանի գրողներէ ոմանք աւելի վաղնջական եւ ոմանք ալ դասականութենէ դուրս եկած՝ ստոր ոճով գրած են. եւ սակայն ասոնց ամէնքն ալ մեծ կարեւորութիւն ունին դասական լեզուն ուսումնասիրելու գործին մէջ։ Բաց ի ասկէ, կային գաւառաբարբառներ եւ ժողովրդական լեզու մը — ինչպէս Յունաց՝ դորիականը, յոնիականը, եւն. Լատինաց՝ ստորին լատիններէնը, ռամկական լատիններէնը, եւն. — որոցմէ առաջ եկած են դասական կամ գրական բարբառները։

Նոր լեզուներէն՝ Ֆրանսերէնը օրինակ առնելով կը տեսնենք, թէ այժմու Ֆրանսերէնը նման չէ անցեալ դարու Ֆրանսերէնին. անցեալ դարունը՝ Ժիլրդ դարու բարբառին, Ժիլրդը՝ ԺՋին եւն, բայց այդ դարերու լեզուներն մեզ հասած են շնորհիւ այն դարերու վերաբերող գրիչներու գրութեանց։

Հայերէնի վերագառնալով, եթէ ուզենք ուսումնասիրելու զուս լեզու մը փնտռել՝ միայն եւ միայն ոսկեդարեան կոչուած հայերէնը կը գտնենք. եւ ասկէ ալ՝ կարելի է ըսել միայն Հին եւ Նոր Կտակարան-

ներու լեզուն. վասնզի եղնիկն ու եղիշէն արդէն իրենց փոխառութիւններով բաւական հեռացած կրնան համարուիլ զորօրինակ Աւետարանի լեզուէն :

Արդ՝ եթէ նոյն իսկ իւր ամբողջութեամբն վեր առնենք ոսկեդարեան գրականութիւնը, կը գտնենք այնտեղ յղեւած, կատարեւազործուած եւ նրաջաճ ու արեւն ճեւակ թելումներու յարմարող շեզու մը. միայն Մէկ Լեզուի, իսկ այդ մէկ հատիկ լեզուն այն կատարելութեան հասնելու համար ի՛նչ աստիճաններէ, ի՛նչ ճամբաներէ եւ ի՛նչ խաւերէ անցած լինելն մեզ համար գաղտնիք մ'է եւ յաւիտենական գաղտնիքը պիտի մնայ, աւա՛ղ :

Եւ ի՞նչու :

Որովհետեւ — թո՛ղ ներուի մեզ ըսել — այն նուիրական անձը՝ որուն մենք այնքան պարծանօք «Լուսառուորիչ» անունը կուտանք, Սուրբն Գրիգոր իւր օգնականներով եւ յաջորդներով (առանց մեր ընթերցողներուն կրօնական զգացումները վիրաւորելու) խաւարիչ մ'եղաւ պատմական-լեզուաբանական տեսակէտով : Յիշաւի եթէ դիմենք մեր պատմիչներէն Ագաթանգեղոսին եւ ուրիշներու, կը տեսնենք թէ անոնք Հայաստանի մէջ քրիստոնէութեան առաժման վրայ խօսած ժամանակներն տարօրինակ եռանդով մը կը պատմեն թէ ի՛նչպէս Սքն. Գրիգոր եւ իւր երանելի յաջորդներն Հայաստանի մէն մի անկիւնը պտրտելով մեհեանները կը կործանէին (1), քուրմերը կը հալածէին (2), մեհենական զար-

(1) «Հասեալ Ս. Առաքեալն հալածեաց զգարբինսն՝ զգործօնեայս չարին եւ զկուռնսն փշրեաց՝ որ յանուէն Անահտայ էր» : Զ. Ալիւան, Հին հաւասք Հայոց, էջ 38 : — «Եւ գրասկետսն փշրեալ զօրութեամբ Ս. Խաչին . . . » Անդ, էջ 49 : — «Իու եւ զԱրամազդական սուտանուէն այն զղիւարնակն պատկեր՝ զղիւանուէն Դիոսի՝ կործանեցեր . . . » : Սօսք Անանիա վարդապետի. անդ, էջ 258 : — Ս. Նունէ՝ «կործանեաց զամպրոպային պատկերն Արամազդայ, որ կայր մեկուսի ի քաղաքէն, եւն. » անդ, էջ 258 : — Անահտայ պատկերին համար կը գրէր Ս. Գրիգոր. «խորսակեցաք, եւ սուռք գրերդն Տիրինկատարի՝ իւր քաղաքն եւ ամենայն սահմանօքն՝ ընծայ Ս. Առաքելոյն. » անդ, էջ 268. — «Զգաւտացեալ զօրօքն՝ փշրէին զոսկի պատկերն Անահտականաց դիցն, եւ արեւներէն զտեղին փակեալ վասնէին, եւ զոսկին եւ զարծաթն աւար առեալ» : անդ, էջ 272. — Անանիա վարդապետ ուրախութեամբ կը գոչէ. «Օրհնեալ ես գու լուսանկար առաքատ, որ չքեղածոխ նաղանօք զօրացաւ ի վերայ պատկերացն ցոյշեաց, եւ հարեալ խորսակեցեր զսոստի պաճուճանս դիւանուէր եւ քաջ պերճ պանծանաց Անահտան տիկնոջ» : անդ, 273. — «... Ս. Գրիգոր՝ ո՞րպէս մի տեսնողագրելովն՝ կործանեալ անհետ արար» : անդ, էջ 282 : — Ս. Գրիգոր «գայր հասանէր ի Մրհական մեհեանն անուանեալ որդույն Արամազդայ, եւ . . . ի հիմանց քրեալ խլէին, եւ զգանձս մթերեալս աւար հարկանէին, եւ աղքատաց բաշխէին, եւ զտեղիսն նուիրէին եկեղեցւոյ» : անդ, էջ 287 : — «... Արկեալ ձեռն՝ փակեալ այրեալ աւերեալ փակեցին . . . » եւ դիմեալ ի դուռն մեհեանին, եւ ամենայն շինուածք մեհեանին ի հիմանց դորդեալ ճապարհեցան . . . » անդ, էջ 290-291 :

(2) «... Որ եւ անդ առաքելանշան քահանայքն հալածեալ զնոսս եւ փակեալ գալաշաւանս նոցա. եւն. » Հին հաւասք Հայոց, էջ՝ 49-50. —

դերը (3) կ'ոչնչացնէին, զհեթանոսական սպասները, քանդակներն (4) ու գրուածները (5) կ'անհետացնէին !... : Նորահաւատութիւն, պիտի ըսեն ոմանք : Բայց յանցանքը որո՞ւնն էր . Գրիգորի՞ եւ

«Եւ այնքան բազմաթիւ էին՝ — քուրմերու մասին է որ կը խօսի Հ. Ալիշան — որ զօրածոդով ընելով՝ թագաւորին զօրաց հետ կուուեցան իրենց կուռքերը եւ մեհեանները պաշտպանելու համար . եւ յետ յառաջադ կոտորածի՝ դեռ 438 հոգի գերուած բանտուեցան, Լուսաւորչի այս կողմերս եկած ատեն» . անդ, էջ՝ 461-462 : — Գիտանէի եւ Դեմետրի անդրիներուն վրայ խօսած ատեն Ասորի Զինորայ վկայութիւնը մէջ կը բերէ Հ. Ալիշան, այսպէս՝ «... Ուրիշ Հայոց կողմ հետ զատնք այլ կուգայ կործանելով՝ Ս. Գրիգոր, բայց շատ դժուարութեամբ եւ պահեալ զգուշաց, Տրդատայ զօրաց օգնութեամբ» . անդ, էջ՝ 300 :

(3) Ազաթանդեղոս կ'ըսէ. «Ասկեղէն եւ արծաթեղէն զարդուք, եւ վերջաւորս փողփողեալս, Նշանակալ պաշարակալ մեծախիւֆն, եւ ոսկովի պսակօք, եւ արծաթի Զոհարանօք, յանօթս ցանկալիս՝ ակամք պատուականօք, ոսկով եւ արծաթով, հանդերձս պայծառս, եւ ի զարդս գեղեցիկս» : Հին հաւատք Հայոց, էջ 457 : — Վահեմանն «մեհեան մեծագանձ, լի ոսկեով եւ արծաթով, եւ բազում նուէրք մեծամեծ թագաւորաց ձօնեալ անդ» . անդ, էջ 295 :

(4) «Չամբուլու գիւղիքով քարաբլրի մը վրայ տեսնուէր մեր օրերուս, բոլորակ քարաշար բակի պէս տեղ մի, ի միջակին կոտորած խարիսխ կամ սիւն մի, ասոր մէկ երեսին վրայ փանդակաւոր էր տղայակերպ անձ մի բազկատարած, ոտից ներքեւ երկու պնակածեւ փորուածք, միւսին վրայ (միւս երեսին) փաքուքած գօնք» : Հին հաւատք . էջ՝ 437 : — «Արագածու Ազգ գիւղի մօտ այլ լեռին մէջ փորուած է խոր տեղ մի մատանի ձեւով, հանդերձ խորանաւ, որոյ մէջ կանգնած է սիւնակ մի, երկու կողմերը կիսաբոլոր խորշեր, եւ փանդակաւոր մարդկան եւ կենդանեաց» . անդ, էջ՝ 437-438 :

(5) — «Գրուածոց համար, կրնամք ըսել — կ'ըսէ Հ. Ալիշան — թէ շատ չէին եւ ԿԱՄԱՒԱՅԱՅ ԶԵՂՈՒՄԻՆ» : Հին Հաւատք . էջ՝ 473 : — Հմայելու այլ եւ այլ ձեւերուն վրայ խօսած ժամանակ Հ. Ալիշան կ'ըսէ . «... Այսոր համար այս կերպ խորութիւնք կոչուէին Բաշխի, որոց շատ հետամուտ եղած կ'երևին Հայք, եւ իրենց մողերն ու քուրմերն շատ քան զրաւ այսպիսի սնտուեաց վրայ, զորս Բարդաճան Ասորի գտեր եւ կարգացեր էր անոնց մեհենից մէջ» . անդ, էջ՝ 372 : — «Թէ կայի՞ն սանմանեալ կամ շարագրեալ կարծով աղօթք, մաղթանք, երգք, օրհնութիւնք : Հաւանիմ թէ կային . եւ մեհենական մատենակ կոչուած զբոց մէկ մասն այնպիսի բաներ բովանդակէր, ... մէկ մասն այլ՝ ըսելու եւ լեւելու կերպով կամ ձեռք, հանդերձ ձեւերով կամ շարժմամբք : Ի՞նչ տեսակ սնտոի եւ խայտառակ գրուածներ կային այդ մատենից մէջ, կըրնայ գուշակուիլ, ոչ միայն անոնց ջնջուելէն՝ ի ծագել քրիստոնէութեան, այլ եւ մեր քանի մի տեղ յիշած աղթարական աղօթքներէն... : Յայտնի է եւ Բարդաճան աղանդաւորին ըրածէն (յի դարու) ու Հայոց այդպիսի մեհենական գրեթէ կարգաւոր՝ անոնց հակառակ դրեց . այս գրուածները կողմ պաշտանակ եւ Բաշխից վրայօք էին . եւ կ'երևի թէ կարգով եւ ոմով մի գրուած էին, որ արժանի եղան ընդդիմաբան հերքման, թէ եւ ի ներքեւի անձէ : — Ուրիշ տեղ այլ յիշուին մեհենական պատմութիւնք, նման իմն մեր եկեղեցեաց, գիւտնաց եւ կոնդակաց . այսով այլ յայտնուի, որ եթէ ի մեհեանս պատմական գրուածք պահուէին, ո՞րչափ եւս առաւել Միսականք» . անդ, էջ՝ 446-447 :

իւր յաջորդներովն թէ հայ ժողովուրդին, որ՝ չ'ըսենք կրօնամոլութեան այլ չափազանց կրօնասիրութեան ոգի մը մէջտ ունեցած է եւ ունի մինչեւ այսօր ալ: Այո՛, ժողովուրդը մասամբ յանցաւոր էր իւր քարասրտութեան համար. նա մեծ դժուարութիւն կը ցուցնէր իւր կրօնքն փոխելու եւ նոր մը ընդունելու: Բայց աւելի յանցաւոր էին նոր կրօնքին մեծ վարդապետներն, վասնզի իրենց կրօնական եռանդին զոհ գնացին ոչ միայն հեթանոսական կրօնքին վերաբերալ իրերն, (որոց թէ՛ ներքին եւ թէ արտաքին արժէքն շատ մեծ է արդէն գիտական տեսակէտով), այլ նաեւ ժամանակին գրական-գիտական, աստեղաբանական, հմայական գործերն, նոյնպէս նաեւ նոյն ժամանակի ժողովրդական բանաստեղծութիւններն ու երգերը, որոց գոյութիւնն անկարելի է կասկածի ենթարկել առանց նոյն ժամանակի Հայը բիրտ ու կոշտ եւ վերին աստիճանի վայրենի ժողովուրդ մը նկատելու անպատեհութեան մէջ իյնալու: Եթէ նախոսկելարեան Հայը վայրենի ալ սեպենք, միթէ չգիտե՞նք որ վայրենին ալ կ'երգէ իւր տխրութիւնն եւ ուրախութիւնը, իւր քաջագործութիւններն ու կրած տառապանքը, իւր պատերազմներն ու իւր քաջերը. եւ իւր այդ երգը ու եւ է միջոցով կ'աւանդէ իւր ժառանգորդներուն: Բայց այս ենթադրութիւնը ձրի է, վասնզի ոսկեդարեան սփանջի լեզուն հո՛ն է մեզ ապացուցանելու համար, թէ Հայը զարգացած եւ քաղաքացիական ժողովուրդ մ'էր արդէն: Իսկ ոսկեդարի մասնացոյց ըրած զարգացումը ոչ թէ տարինետու այլ դարեւորու կարօս է:

Արդ՝ թէ՛ վայրենի սեպենք եւ թէ քաղաքակիրթ, նախոսկեդարեան Հայն անշուշտ ունեցած է զոնե ժողովրդական գրականութիւն մը, որուն լեզուն քիչ կամ շատ տարբեր լինելու էր ոսկեդարեան լեզուէն. ասկէ զատ՝ կային անշուշտ զանազան գաւառաբարբառներ առուել կամ նուազ նրբացած, որոնցմով գոնէ երգեր յօրինուած լինելու էին եւ ո՛ր եւ է կերպով (ո՛ր եւ է գրով, նշանով կամ աւանդութեամբ) յաջորդներուն թողուած: Բոլոր այդ գանձերն՝ քրիստոնէութեան առաքեալներուն եռանդին զոհ են գնացեր, այնպէս որ այսօր նախոսկեդարեան հայերէնի կան հայերէններու մասին բնաւ տեղեկութիւն չունինք: Իսկ մեզ այդ բարբառներն, այդ լեզուներն հարկաւոր են, անհրաժեշտ են, Աւետարանի լեզուին վրայ պէտք եղած քերականական - լեզուաբանական ուսումնասիրութիւնն ընելու:

Ուրիշ խնդիր մը, որ ոչ նուազ իւր կարեւորութիւնն ունի լեզուաբանական տեսակէտով եւ որ ոչ նուազ կը հաստատէ մեր ժողովրդին չափազանց կրօնասիրութիւնը, է նաեւ մեր յատուկ անուններու խնդիրը: Եթէ այսօր կատինաց կամ Յունաց լեզուներն ի սպառ կորսուած լինէին, կարելի էր անոնց գործածած յատուկ անուններուն չընորհիլ, զանոնք գրեթէ բոլորովին վերականգնել. վասնզի թէ՛ կատինեւ

բու եւ թէ Յոյներու յատուկ անուններն իրենց սեպհական լեզուին մէջ որոշ նշանակութիւն ունին. (այսպէս լատ. Claudius, Գծք. ԺԱ. 28, Cornelius, Գծք. Ժ. 3, Felix, Գծք. ԻԳ. 24, Festus, Գծք. ԻԴ. 27. եւն. Նոյնպէս յուն. Ἀλέξανδρος, Տիմոթ. 2. Դ. 14, Οὐνσφύδρος, անդ. 19. Ἀκύλας, Προϊσκάλλας, Կորնթ. 1. ԺԶ. 19 եւն.):

Դարձեալ, եթէ արդի ընթացիկ լեզուներն օր մը կորսուին՝ կարեւրի պիտի լինի զայնս վերահաստատել յատուկ անուններու միջոցաւ. զոր օր. Ֆրանսերէն յատուկ անուններն՝ Valigny, Bourgeois, Angin, Marchand, Boulanger, Ruelle, Potin, Dubois, եւն. եւն. Նոյնպէս եւ գերմաներէն՝ Waltsberger, Rosemberg, Blumenthal, Munster, Müller, Siegel, եւն. եւ իտալերէն՝ Clari, Panizzardi, Monti, Tasso, Morosini եւն. եւն. յատուկ անուններն իրենց նշանակութիւնն ունին իրենց լեզուին մէջ: Նոյնը կարելի է ըսել ուրիշ ազգաց անուններու մասին, նոյնչափ հրէային, արաբին, թուրքին ու պարսկին համար ո՛րչափ հնդկին, սլաւին եւ անգղիացւոյն համար:

Հայերէնի անուններուն գալով, տարօրինակ երեւոյթ մը կրնե՞ր կայանայ մեզ. բաց ի Հայկազանց հարստութեան անուններէն, որոնք թանձր եւ անթափանցելի մշուշով մը շրջապատուած են եւ հայկական գոյն մը ունենալէ բաւական հեռի լինել կը թուին, միւս հարստութեանց անունները, գրեթէ միշտ փոխ առնուած են ա՛յն ազգերէն որոց կրօնքն զաւանած են մեր նախնիք:

Հետզհետէ Ասորեստանեայց, Պարսից, Յոյն-Հատինաց կրօնքներուն ենթարկուելով, Հայք նոյնակրօն ազգաց անուններն գործածելը — կրօնամոլութեամբ թէ տիրողին հաճելի թուելու տենչանքով — տեսակ մը փառք սեպած են կարծես եւ արտաքոյ կարգի եռանդ մը ցոյց տուած: Այսպէս՝ միայն ամենաշատ գործածուածներն ուստի եւ աչքի զաբնոդներն յիշելու համար, Արսաշէս, Վաղարշակ, Արշակ, Խոսրով, Ներսէս, Արսաւան, Արիստակէս, Բիզանդ, Թեոդորոս, Գրիգոր եւն., օտար անուններ են՝ պարսիկ եւ յոյն (1):

Հազի՛ւ թէ քրիստոնէութիւնը կը սկսի ծաւալ ստանալ ի Հայաստան, եւ հա՛ս անմիջապէս աստուածընտիր կոչուած ժողովրդին գործաւ

(1) Գուցէ մեզ առարկեն թէ այդ անունները թագաւորներունը եւ մեծամեծացն էին, որոնք քաղաքական պատճառներով այդպէս կոչուած են. իսկ ժողովուրդը: Ա՛հ, ժողովուրդը. զժաղդաբար անոր վրայ գրեթէ տեղեկութիւն չունինք, վասնզի մեր պատմիչներն մեծաւ մասամբ, նման ըստը հին պատմիչներու, փոխանակ պատմութիւն մը գրելու — այսօրուան մտօք — աւելի՛ ժամանակագրական առաւել կամ նուազ ճշտութեամբ, համառօտ կենսագրութիւն մը թողած են մեզ մեր թագաւորաց վրայօք: Իսկ ժողովուրդը, անոր բարքն ու վարքը, անոր սովորութիւնները, մասնաւոր խնամքով մը մէկ կողմ թողած են: Բայց ի՛նչ որ ալ լինի եւ ի՛նչ որ ալ առարկեն մեզ, մենք կը պատասխանենք

ծած անուաններն հեղեղի նման կը թափին այնտեղ, եւ կը տեսնենք Սա-
հակներու (Խահակ) Մովսէսներու, Յակոբներու, Դաւիթներու, Նսա-
յիներու եւ այլոց սուկի պէս բուսնիլը ! Իսկ եթէ ուզենք բուն հայկա-
կան անուաներ փնտռելու ելլել, շատ դժուարութեամբ մէկ քանի հա-
տին պիտի հանդիպինք, որոնք իրենց յատուկ նշանակութիւնն ունե-
նան հայերէնի մէջ . ինչպէս՝ Հրայեայ, Նորայր, Անուշաւան (?), Գի-
սակ (?), Ժիրայր, Սկայորդի, (Հսկայորդի ? géant?) եւ շատ փնտռելով,
գտցէ մէկ քանի հատ ալ . եւ ահա՛ ամէնքը ! ուրեմն կը ստիպուինք հա-
յերէնի լուսաբանութեան մասին յատուկ անուաներէն ալ ո՛ր եւ է օգտա-
կար օժանդակութիւն սպասելէ յոյսերնիս կտրել :

Արդ՝ համառօտենք եւ եզրակացնենք մեր ըսածներն .

Հայերէնը՝ ներկայանալով մեզ բոլորովին զարգացած եւ նրբացած
մէկ հատիկ լեզու մը, եւ չունենալով ձեռքի տակ ո՛ր եւ է ուրիշ հայ-
կական գրութիւն կամ բարբառի հետք որ գոյութիւն աւնեցած լինի
նախ քան ոսկեդարեան լեզուն կամ անոր ժամանակակից, չափազանց
դժուար է զայն պէտք եղածին պէս ուսումնասիրելն եւ անոր վրայ վեր-
ջին խօսքը ըսելն : Խարխափելով միայն կարելի է մեր լեզուն լուսա-
բանել :

Սակայն լեզուաբանութեան ըրած առաջդիմութիւններն մեզ թոյլ
կուտան հաստատել այսօր՝

1) Թէ՛ հայերէնը ո՛չ սեմական, ո՛չ յունական, ո՛չ փոխդական,
ո՛չ քետացի եւ ոչ ալ իրանական բարբառ մ'է, այլ պարզապէս՝ հայերէնը՝
հայերէն է (1) . այսինքն՝ նա յունարէնի, լատինարէնի, ասորերէնի,
գէնդերէնի եւ ուրիշ հնդեւրոպական կոչուած լեզուներու նման լեզու
մը, ծնած մի եւ նոյն արգանդէն քան վերջիններս, ուստի եւ քոյր
անոնց :

2) Թէ հայերէնը իւր բառագրութեամբ եւ քերականութեամբ
արեւմտեան լեզուաց չարքին մէջ դասելու է, իսկ իւր արողանութեան
կամ արտասանութեան տեսակէտով՝ արեւելեան լեզու մ'է :

3) Թէ հայերէնը, իբրեւ հնդեւրոպական բարբառ՝ զետեղելու է
յունարէնի եւ սլաւերէնի մէջտեղ :

Թրքական անուանի առածով . «պալըզ պաշտան գօգար» : Միշտ եւ ամէն
տեղ՝ մեծը, հարուստը, զօրաւորը եւ գիտնականը օրինակ է տուած
փոքրին, աղքատին, տկարին, եւ տգէտին . թագաւորն ալ՝ ժողովու-
րին, եթէ Լուդովիկոս ԺԴ եւ մանաւանդ Լուդովիկոս ԺԵ եւ զիրենք
չըրպապտող պալատականներն այնքան նրբացած չքղութեամբ, արդ ու
զարդի օրինակներ չտային, այսօրուան Ֆրանսոսին — եւ Ֆրանսացիէն
օրինակ առնելով ամբողջ լուսաւորեալ Ներսիս — այնքան պճնասէր եւ
ունայնասէր չէր լիներ :

(1) Ինչպէս վերը անցողակի կերպով յիշեցինք, իբրեւ է թէ հայե-
րէնի մէջ բաւական թուով սեմական բառեր, բազմաթիւ յունարէն եւ
լատինարէն եւ խիստ մեծ քանակութեամբ իրանական բառեր կան,
որոնք այլ եւ այլ ժամանակներ փոխ առնուած են քաղաքական եւ մա-

Սանսկրիտի գիւտը քերականական կանոններու մէջ կարգ եւ օրէնք հաստատեց, մեզ ծանօթացնելով շատ մը բաներ, որոնք թէպէտ մեր քերականութեան մէջ կը գտնուէին՝ սակայն անոնց հնութեան վրայ կասկած յարուցանելու յաւակնութիւնը ունեցած էին գիտնականի, փիլիսոփայի եւ քերականի համբաւը վայելող անձինք։ Զոր օրինակ Գերմանացի գիտնական մը այս դարուս սկիզբը, յենով Քանթի փիլիսոփայութեան վրայ, մէկ մէկ ալ երկուքի պէս կ'ապացուցանէր թէ բացառական հոլովը նորըստեղծեալ հոլով մ'է զոր Լատինք հնարած են իրենց տրականին յաճախակի գործածութենէն ծագած չփոթութիւններէն խոյս տալու համար։ Իսկ Յոյները բնաւ չեն ունեցած բացառական հոլով։ Իսկ մեր մէջ՝ քանի՞ քանի՞ քերականներ կարելի չէ ցոյց տալ որոնք հայերէնի—գրաբար—հոլովը վեց (ոմանք նոյն իսկ աւելի նըւազ) կը պնդէին—ուղղական, սեռական, տրական, հայցական, բացառական եւ գործիական, իսկ մնացեալները՝ շինճու։ Ո՞րչափ մեծ եղաւ այդ գաղափարներուն կուսակցաց զարմանքը, երբ առաջին սանսկրիտ քերականութիւնները աչքէ անցնելով տեսան թէ Հնդկաց լեզուն ութ հոլով ունէր—ուղղական, կոչական, հայցական, գործիական, տրական, բացառական, սեռական եւ ներդոյական—հակառակ փիլիսոփայութենէն քաղուած պատճառներու։

Սանսկրիտի ծանօթութեան անմիջական հետեւանքներէն մին եղաւ նաեւ դիտողութեանց ճշգրտութիւնն եզականապէս աւելցնել, Հնդկական լեզուն հազուադիւս թափանցկութիւն մը ունի, շնորհիւ իւր հնութեան եւ բազմաթիւ հանճարեղ եւ ճարտար քերականներու աշխատութեանց։ Երբ հայերէն, լատիներէն կամ յունարէն եւ կամ ուրիշ ո՛ր եւ է հնդկարոպական լեզուէ բառ մը մօտեցնենք համապատասխան սանսկրիտ բառին, անմիջապէս բառին ստուգաբանութիւնը աւելի յստակ կը լինի եւ քերականական ձևերը աւելի որոշ։ Սանսկրիտը մեր աչքերուն մանրադիտակի մը դերը կը կատարէ։ ամբողջ վանկեր, որոց մէնք հազիւ հետքն կը նշմարէինք, բացարձակապէս կ'երեւին, բառին կազմիչ տար-

տնագրական պատճառներու ազդեցութեան տակ․ նոյն իսկ այդ փոխառութեան աշխատութիւնն է որ գիտնականներու չփոթութեան եւ սրխալանաց առիթ է տուեր․ սակայն բոլոր այդ փոխառութիւնները չեն արգիլեր հայերէնը՝ հայերէն մնալու կամ հայկական աներկբայելի հիմունք մը կամ կմախք մը ունենալու։ Կայ արդեօք լեզու մը որ փոխառութիւն ըրած չլինի։ Օրինակ առնենք Ֆրանսերէնը․ այս նոր լեզուին մէջ բաց ի լատիներէն եւ յունարէն անթիւ բառերէ, կան նաեւ խիստ մեծ թուով իրեն ցեղակից լեզուներէ—մանաւանդ իտալերէնէ եւ սպաներէնէ—փոխառեալ բառեր, բաւական մեծակալ թուով գերմաներէն եւ անգղիերէն բառեր, նոյն իսկ արաբերէն, ռուսերէն եւ թուրքերէն բառեր։ Սակայն բոլոր այս փոխառութիւններովը, հանդերձ՝ ֆրանսերէնը չէ դադրած ֆրանսերէն լինելէ։

րերը, արմատին եւ մասնիկին մէջ կատարուած զօդունման՝ աչքի կը զարնուին : Հնդկաստանի լեզուին մէջ բառերը կազմալուծելու համար մեծ ջանքի պէտք չկայ, վասնզի բառին զանազան մասերը ինքնիրեն կը լուծուին, եւ մենք՝ առանց դժուարութեան՝ կրնանք տեսնել մէն մի մասին կատարած դերն : Լեզուաբանը մեծագոյն օժանդակութիւն մը պիտի գտնէ ուրեմն, հնդեւրոպական ո՛ր եւ է լեզուի մը մէջ ձևին կամ բառին վրայ իւր վերջնական խօսքն ըսելէ առաջ, սանսկրիտին դիմելով : Վասնզի Հնդկաստանի լեզուն՝ ճիշտ իւր հնութեան համար՝ փորձաքար մը կրնայ համարուիլ, որ ամէնուն մատչելի է :

Քանի մը օրինակներով ցոյց տանք սանսկրիտի նոր քերականութեանց մատուցած ծառայութիւնները : Հնդկաստանի լեզուին՝ համեմատական քերականութեան նկատմամբ բերած օգնութիւնը կարելի է բաղդատել այն օժանդակութեան զոր մենք կ'ստանանք զորօրինակ՝ հայերէնէ (դրաբառ), մեր աշխարհարար լեզուին եւ զաւառաբարբառներու խրթին բառերու բացատրութեան համար եւ կամ լատիներէնէ՝ ֆրանսերէնի ուսումնասիրութեան համար :

Այսպէս երբ կ'ուզենք իմանալ թէ ֆրանսերէնի ապառնին ի՞նչպէս կազմուած է (j'aimerai, je partirai, je servirai եւն.) մենք անմիջապէս միւս լատին կամ ռոման լեզուներուն եւ ստորին լատիներէնի կը դիմենք, որոնք մեզ կը սորվեցնեն թէ՛ j'aimerai հաւասար է ego amare habeo, այսինքն՝ ես սիրել ունիմ, je partirai = ego partire habeo, ես մեկնել ունիմ, je servirai = ego servare habeo, ես ծառայել ունիմ : անմիջապէս կը տեսնենք որ ֆրանսերէնի ապառնին շինող այդ -ai մասնիկը avoir = «ուսենալ» օժանդակ բային ներկան է : ուստի j'aimerai = je-aimer-ai = ego amare habeo, եւն. :

Հայերէնի բարբառներուն մէջ այս ձևին կը համապատասխանէ հետեւեալ ապառնաձև եները . ես ձեզ առել + իք ունիմ . — գրել + իք ունիմ . — պատել + իք ունիմ եւն. որոնք նոյնն են «պիտի առեմ» (առացից), «պիտի գրեմ» (գրեցից) «պիտի պատմեմ» (պատմեցից) եւն. :

Այս բացատրութիւնն այնքան հաստատ է որ եթէ դիմենք նոր-լատին միւս լեզուներուն՝ կը տեսնենք թէ աներեւոյթի եւ օժանդակի միացումը դեռ կատարեալ չէ : Այսպէս ապառնին լեզուին մէջ «ես զայն պիտի ընեմ» նախադասութիւնը կը թարգմանուի՝ hacer lo he = լատ. facere illud habeo. = ֆրանս. je le faire + ai = je le ferai.

Պրովանսալ լեզուին մէջ «Ես ձեզ պիտի ըսեմ» նախադասութիւնը կը թարգմանուի . dir vos ai = լ. dicere vobis habeo = ֆր. je vous dire + ai = je vous dirai. եւն. : Սուրբն Օգոստինոս ալ — որուն լեզուն մաքուր լատիներէն կը համարուի — իւր քարոզներէն միոյն մէջ, Աստուծոյ թագաւորութեան վրայ խօսելով կ'ըսէ . Petant aut non petant venire habet (= խնդրեն թէ չխնդրեն՝ նա պիտի գայ) : Այս փաստերուն

առջեւ անկարելի է կասկած ունենալ ֆրանսերէնի ապառնիին վրայ :

Սակայն ի՞նչպէս բաղդատելու է յոյն լեզուի ապառնին՝ առանց զիմելու ուրիշ լեզուի մը, որ լատիներէնին ֆրանսերէնի նկատմամբ կատարած պաշտօնը ունենայ յունարէնի համար եւ կարենայ մեզ բացատրել յուն. ապառնիին -σ- գիրը (φύλασσω = պիտի սիրեմ, μένω = պիտի կենամ եւն.) զոր յոյն քերականներն չկարենալով բացատրել զայն ապառնիի կազմիչ տարր կ'անուանեն : Սանսկրիտի զիմելով կը տեսնենք որ յն. ॐ բային կը համապատասխանէ ս. asmi = եմ՝ բայը, որուն արմատն է -as. արդ՝ այց -as վանկը լատիներէնի եւ յունարէնի մէջ -es եղած է, ինչպէս զայն կատարելագոյն կ'ապացուցանէ -esse աներեւոյթը . երրորդ դէմքը՝ est = յ. ἔστί եւ ապառնի ἔσονται . ուրեմն ॐ բային արմատն է որ առաւել կամ նուազ փոփոխութիւն կրելով օժանդակ բայ եղած է յունարէնի ապառնիներուն մէջ . ինչպէս՝ φύλα-ν-σ- փոխանակ φύλα-ν-σ-ωի . μέν-ω փոխանակ μέν-ε-ωի որ առաջ եկած լինելու է μέν-ε-σ-ω ձեւէ մը :

Գալով մեր լեզուին, անիկա -as մասնիկէն — զոր միւս լեզուները այլ եւ այլ փոփոխութիւններով պահած են — . ց տառը հանած է (տաց, եղէց եւն.) : Ուրեմն ինչպէս որ ֆրանսական ապառնին կազմուած է «ու նենալ = avoir» օժանդակ բայէն, նոյնպէս յունարէնը — եւ կը թուի թէ հայերէնն ալ — «լինել être» օժանդակը ընտրած է :

Եթէ բաղդատական քերականութեան միակ առաւելութիւնը լինէր՝ պարզ քերականութիւններն աւելի տրամաբանական ընել, արդէն ան կէ մեծապէս զոհ լինելու էինք : Աւանդական քերականութիւններն իրենց կամքերն ու կանոնները մեզ կը հրամայեն այնչափ անիմանալի որչափ անկապ կամքի մը պատգամներու նման . մինչ բաղդատական քերականութիւնը այդ մթութեանց մէջ դատողութեան նշոյլ մը կը մտցընէ, եւ փոխանակ մեքենական հնազանդութեան մը՝ աշակերտէն տրամաբանական համակերպութիւն մը կը պահանջէ :

Մենէ ո՞րն է այն, որ դպրոց եղած ժամանակը, ի ներքուստ չէ բողոքած, երբ ուսուցիչը յետ բացատրելու թէ՛ — լատիներէնի համար է խօսք — բացառականով կը պատասխանուի ubi (ո՞ւրկէ) հարցման, աւելցնելով թէ՛ այսինչ կամ այնինչ պարագաներու մէջ սեռականով ալ կը պատասխանեն անոր : Զոր օրինակ բացառականով պէտք է ըսել՝ natus est Parisiis (Պարիս ծնած է), այլ պէտք է սեռականով ըսել՝ natus est Lutetiae (Լիւթէցիա — Պարիսի հին անունը — ծնած է) : Ո՞րչափ մեծ պիտի լինի մեր զարմանքն ու զայրոյթը երբ յունարէնի այն օրէնքին գալով, մեզ կը սորվեցնեն թէ՛ տրականով է որ այդ լեզուին մէջ տեղւոյն հարցման կը պատասխանեն :

Բաղդատական քերականութիւնն այդ հակասութեանց եւ անհաստատութեանց վերջ կուտայ . նա մեզ կը սորվեցնէ թէ յունարէնն եւ լատիներէնը՝ հայերէնի, սանսկրիտի, գէնդերէնի եւ այլ հնդեւրոպա-

կան լեզուներու նման, հին ատեններ՝ ներգոյական անուն կրող հոլով մ'ունէին, որուն պաշտօնն էր տեղը նշանակել եւ որուն յանգն էր -i, -ի- : Այս հոլովն լատիններէնի մէջ քաղաքի անուններու համար ֆնացած է միայն Առաջին եւ Երկրորդ հոլովներու եւ քանի մը հազուադէպ բառերու մէջ, ինչպէս՝ domi, տան մէջ, ruri դաշտի մէջ : Իսկ յունարէնի մէջ դեռ կը գտնուի ներգոյականի այդ վերջաւորութիւնը, մանաւանդ Σαλαμιν եւ նման յատուկ անունաց ծայրն :

Բայց բաղդատական քերականութիւնը չի լուսաւորեր միայն լեզուներու քերականական կաղմութիւնը, նա մեզ թոյլ կուտայ նաեւ աւելի լաւ գնահատելու անոնց յատկութիւնները, այս տեսակէտով այս նոր գիտութիւնը շատ կը մօտենայ գրական քննադատութեան : Թէ ո՞ր բանը այսինչ լեզուին սեպհականութիւնն է եւ ո՞րը օտար կամ փոխառութիւն, հասկնալու համար՝ ամենապարզ եւ լաւագոյն միջոցն է բաղդատել այդ լեզուն անոր հետ որմէ ծնած է եւ կամ անոնց հետ որոցմէ վաղօրօք բաժնուած է : Յունարէնն ու լատիներէնը, ինչպէս նաեւ հայերէնը, սանսկրիտն ու գէնդերէնը, հնդեւրոպական ցեղին նախնական բարբառին պարզ շարունակութիւնները չեն, անոնք շատ մը կէտերու մէջ նորութիւններ մտցուցած են, նոր ճոխութիւններ եւ յատկութիւններ ստացած են : Եւ յոյն, լատին եւ հայ ցեղերու — որոնք ա՛յնքան լաւ օժտուած կ'երեւան — ճարտարմտութիւնն ու բնաւորութիւնն առաջին անգամ երեւցան իրենց լեզուին մէջ, որ առաջինն է իրենց գեղարուեստական գործոց :

Բայց ի՞նչպէս պիտի զանազանենք այն յատկութիւններն զորս յետոյ ստացած են անոնցմէ որոնք օրօրանին մէջէն իսկ ստացուած էին : Եւ ա՛յնքան ժառանգական հարստութեանց մէջ ի՞նչպէս պիտի ճանչնանք ինչ որ իրենք իրենց կը պարտին՝ եթէ մենք այդ բարբառները չվերածենք հնագոյն վիճակի մը, եւ եթէ մենք զայնս չմօտեցնենք առ ի չգոյէ — այսօր անգտանելի — մայր լեզուին՝ անոնց քոյրերէն միոյն, որ միեւնոյն արգանդէն ելած է : Հիացման վկայութիւններն բնաւ չեն պակսած յունարէնի եւ լատիներէնի, ինչպէս նաեւ հայերէնի : սակայն մեր գովասանքները միանգամայն աւելի ճիշտ եւ աւելի որոշ պիտի լինին, եթէ մենք կարողանանք ըսել թէ ի՛նչ էին այդ լեզուներն ի սկզբբան եւ ի՛նչ եղած են շնորհիւ մտքի առաջդիմութեան եւ ցեղային ճարտարմտութեան :

Փորձենք այդ տեսակ վերլուծում մը հայերէնի եւ յունարէնի վրայ եւ տեսնենք թէ ի՛նչ հետեւանք կուտայ :

Հնդեւրոպական նախնական լեզուն — որչափ կարելի է դատել անկէ մնացած ամենահին շէնքէն՝ Վեդաներէն — ինչպէս հաւատալու փութութիւնը կարելի էր ունենալ, աղքատ եւ կոշտ լեզու մը չէ : Ընդհակառակը նա հնչողական, ներդաշնակ, իւր քերականական ձեւերուն

մէջ հաղուագիւտ նրբութեամբ, ամէն տեսակ բառերով եւ թեքումներով օժտուած լեզու մ'է: Բայց եթէ ձեւերու զեղեցկութեամբ անիկա անստգիւտ է, նա շատ բաղձալի կէտեր կը թողու արտայայտութեանց մասին: Վեղական բառարանը շատ հարուստ է, բայց բազմաթիւ հոմանիշ բառեր ունի եւ յաճախ ալ մի եւ նոյն բառը շատ մը առումներու ենթակայ է. այդ լեզուն կարծես թէ ստեղծիչ ժամանակի մը արտագրիչ չփոթութիւնը կրած է: Հայերէն եւ յոյն լեզուները այդ ժառանգական հարստութիւններէն ոչ ինչ չեն թողած որ կոշտուի, այլ իբրեւ խելացի տանտիկիներ, անոնք ամէն բան կ'որոնեն, կ'որոշեն, կը բաժնեն եւ նրբութեանց կը վերածեն, յորդառատութիւնները կը վերապահեն նորագոյն պէտքերու:

Այսպէս Վեղաներու մէջ -mar արմատը գործածուած է թէ՛ «մեռնիլ» նշանակելու եւ թէ՛ «մեղանչել» որոնք կարծես իրարու հետ քիչ շատ առնչութիւն ունին, մեռնիլը մեղանչելու հետեւանքը սեպելով: Բայց միեւնոյն -mar արմատը կը նշանակէ նաեւ «մարտնչել, աղալ, մաղել» եւ վերջապէս «մարիլ» եւ «սեւնալ»: Կարծես թէ Վեղայի լեզուն այս բոլոր բայական դադափարները իրարու հետ չփոթած լինի, մինչ քոյր լեզուները, ի միջի որոց հայերէնն ու յունարէնը, այդ արմատէն շատ մը ուրոյն ուրոյն նշանակութեամբ եւ գործածութեամբ բառեր ստեղծած են: Այսպէս հայերէնը այն -mar արմատէն շիներ է «մեռանիլ, մահ, մարդ = մահկանացու», նոյն արմատին առաջին նշանակութենէն. «մեղ-ք, մեղ-անչել»՝ երկրորդ նշանակութենէն. իսկ «մարտ, մարտնչել, մաղ, մաղ-ել, մուր, մր-ուր, մա-այլ եւ մար-իլ» միւս ձեւերէն:

Յունարէնը նոյն -mar արմատէն հաներ է μαρσίνω (թոռմիլ), μορ-τόο=μορτός (մահանալի, մահկանացու), μαρνασθαι, μύλλω, μέλλω, մարտնչել, աղալ, սեւ, եւն.:

Նոյնպէս -ga, -gan, -gain արմատը գործածուած՝ ձայն հանելու եւ քալելու գործողութիւնները ցոյց տալու, ինչպէս ճանչնալու եւ ծնանելու բայերը. կարծես այս չորս գործողութեանց մէջ հնդեւրոպական լեզուն մեծ տարբերութիւն մը չէր դնել եւ իրարու հետ կը շփոթէր:

Հայերէնն նոյն արմատէն քաղած է՝ «կա-կանել, կա-կան, կա-կա-զել, կան-չել», ասոնցմէ աւելի կամ նուազ ձայնական փոփոխութեամբ աճմամբ եւ նուազմամբ՝ «կա-տակ, կա-տակել, կող-կող-ել, կար-կա-չ-ել, ծիծա-ղել», ձայն հանելու գործողութեանց համար. իսկ քալելու գործողութենէն՝ հայերէնը միայն -ել արմատը պահած է, որ «գալ» բային այլ եւ այլ ժամանակները յորինելու (ինչպէս՝ եկի, եկից) եւ բաղադրեալներ շինելու կը ծառայէ: Ծանչնալու եւ ծնանելու գործողութիւններէն հայերէնը շինած է՝ ծին, ծն եւ ճա, ծան եւ ճան ալ. մատներն, ինչպէս՝ «ծն-ունդ, ծն-օղ, ծն-անիլ, ծին, ճետ, կին»՝ նոյնպէս՝ «ծան-օթ, ծան-ուցանել, ծան-եայ, ճան-աչել» եւն.:

Յունարէնն ալ, կարելի է ըսել, նրբութեանց ամբողջ բառարան մը կազմեր է այդ արմատով. այսպէս՝ γένος ձայն, γαργαρίς աղմուկ, γελᾶω ծաղրել, γέρας կռունկ, γρύζω կոնչիլ, եւն. նոյնպէս δίδω, δαίνω, δαμ. գալ, γίγνομαι ծնանել, γυνή կին, γύγνσκει δանաչել եւն. -bha արմատը Վեդաներուն մէջ կը նշանակէ թէ՛ փայլիլ եւ թէ խօսիլ, վասնզի ի սկզբան մարդ կարծես թէ ձայնի աղաղակը լոյսին կը նմանցնէր։ Հայերէնը խնամքով այդ երկու բաները իրարմէ զատեր է «բոց, բաց» եւ «բան, բայ» բառերով. իսկ յունարէնը այդ -bha արմատէն բղխող բառերը երկու դասակարգի կը վերածէ. ոմանք, ինչպէս՝ φάος լոյս, φάεω փայլիլ, φάινωբերելի, φέγγος փայլ, կը վերաբերին օրուան եւ պայծառութեան գաղափարին, միւսներն, ինչպէս՝ φημί կ'ըսեմ, φάσκω կը խօսիմ, φωνή հնչիւն, եւ φθόγγος ձայն, մասնաւորապէս կը վերաբերին աղմուկի եւ խօսքի գաղափարներուն։

Մենք այդ ա՛յնչափ ճշգրիտ սահմանարկու գծերը տեսնելով, որոնք մի եւ նոյն արմատէն ծնունդ առնող բառերն կը բաժնեն, անգամ մը եւս կը հաստատենք հայ եւ հելլեն մտքերու ըրած ջանքերը, սխալանաց եւ երկմտութեանց բոլոր առիթներէն խոյս տալու համար։ Առանց նոր բառեր ստեղծելու մեր նախնիք եւ Յոյնք իրենց լեզուն հարստացուցեր են. զի անկարգութեանց տեղի տուող պատճառներն հեռացնելն ալ իւր հարստութիւնն ապահովել ուստի եւ անցնել է. եւ գիտնալու է թէ լեզուի մը զօրութիւնը կ'իմացուի եւ կը գնահատուի ոչ թէ բառերու քանակութենէն, այլ անոնց որակութենէն եւ արժանիքէն։

Ինչ որ արմատներու եւ բառերու մասին ըսինք, կրնանք ըսել նաեւ քերականութեան համար։ Վեդաներու քերականութիւնը փոփոխութեան եւ զանազանութեան ձեւ մի օւնի, եւ մասնիկներու ու թեքումներու սարսափեցուցիչ քանակութիւն մը։ Այդ ա՛յնքան բարդ մեքենականութիւնը չի համապատասխաներ իրաւամբ անկէ պահանջուածին կամ սպասուածին։ Միշտ չի տեսնուիր ա՛յնքան լաւ յօրինուած մեքենականութեան մը օգտակարութիւնը։ Մանաւանդ շատ մը վեդական մասնիկներ զգալի կերպով մը չեն փոխեր այն բառին կամ արմատին նշանակութիւնը՝ որուն վրայ կուգան կ'աւելնան. ուստի շատ յաճախ կը պատահի որ շատ մը քերականական ձեւեր՝ մի եւ նոյն ծանօթութիւնը կամ գաղափարը կ'արտայայտեն եւ կրնան իրարու տեղ բռնել։ Այնպէս կը թուի թէ լեզուն՝ պատանեկութեան, յորդութեան եւ անհոգութեան մէջ կը մոռնայ ինքն իրեն համար ստեղծած միջոցները գործածելու, եւ փոխանակ անոնց՝ ինքն իրմէ նոր հարստութիւններ կ'արտադրէ։

Հայերէնը եւ յունարէնը այս ձեւերու առատութեան մէջէն ընտրուած թիւն մը ըրած են. անկէ մաս մը կը պահեն եւ մէկ կողմ կը թողուն ի՛նչ որ աւելորդ եւ անօգուտ է, եւ կամ ճշգրիտ կամ ուրոյն նշանա-

կութիւն կուտայ անոնց՝ որոնք ի սկզբան կրկնակի գործածութիւն մը ունէին :

Բաղդատական քերականութիւնը մեզ ցոյց կուտայ, զորօրինակ թէ Վեդաներու լեզուին մէջ, բայերու եղանակը չորս է՝ սահմանական, հրամայական, ստորադասական եւ ըղձական (optatif), իսկ ժամանակներն են՝ ներկան, անկատարը (որ անցեալը կը ցուցնէ), կատարեալը, անորոշ անցեալը (aoriste) եւ բաղադրեալ ժամանակներ: Արդ այս ժամանակներէն անոնք որ յունարէնի մէջ անցեալը կը նշանակեն, այսինքն՝ անկատարը, անորոշ անցեալը, կատարեալը եւ գերակատարը (plus-que-parfait), գոյութիւն ունին նաեւ Վեդաներու լեզուին մէջ, բայց հոն խառն ի խուռն, մէկը՝ միւսին տեղ գործածուած, ուր՝ անկարելի է զանոնք բաժնող նրբութիւն մը գտնել: Եւ յիշուի՝ երբ ստուգաբանութեամբ անոնց բաղադրութեան վերահասու լինինք, գիւրութեամբ չենք կրնար տեսնել թէ անոնք ո՞ր տեղէն այդ զանազան առումներն ըստացած են:

Յունարէնը առանց գործածութեան չէ թողած արտայայտիչ այդ զանազան միջոցները. նուրբ եւ ճիշտ խորութիւններով՝ գործածութեան մէջ կը զանազանէ անկատարը անորոշ անցեալէն, եւ կատարեալը գերակատարէն, իւրաքանչիւրին զատ պաշտօն մը յատկացնելով. նա ճշմարիտ ժամանակի կը վերածէ, ի՛նչ որ ի սկզբան տարբեր կազմութիւն մը եւ գործածութիւն մ'ունէր:

Իսկ հայերէնը կ'ընդունի եղանակներէն՝ սահմանականը, հրամայականը, ստորադասականը, աներեւոյթը եւ ընդունելութիւնը: Ըղձականը հայերէնի մէջ գոյութիւն չունի իբրեւ եղանակ, այլ ի պահանջել հարկին կը յօրինուի: Գայով ժամանակներուն, հայերէնը գլխաւոր երեք ժամանակ կ'ընդունի. ներկան, անցեալը եւ ապառնին: Մեր կատարեալ կամ անցեալ կատարեալն չի համապատասխաներ յունարէնի կատարեալին, այլ անորոշ անցեալին (aoriste). մինք բուն կատարեալ (parfait) չունինք. ինչպէս միւս քոյր լեզուները, այլ անորոշ անցեալը կատարեալի տեղ կը գործածենք (1): Կատարեալին տեղը կը բռնեն անցեալ եւ ապառնի ընդունելութիւններով եւ «եմ» օժանդակով յօրինուած բարդ ժամանակներն, ինչպէս՝

Յարկատար

սիրեալ եմ, եւն.

Գերկատար

սիրեալ էի, եւն.

Ստորադասական անցեալ

սիրեալ իցեմ, եւն.

Ներկայ ապառնի

սիրելոց եմ, եւն.

Անկատար ապառնի

սիրելոց էի, եւն.

Ստորադ. ապառնի

սիրելոց իցեմ, եւն.

(1) Կատարեալը Վեդայի լեզուին ինչպէս նաեւ շատ մը հնդեւրոպական լեզուներու մէջ արմատին կրկնութեամբ կը շինուի, ինչպէս յոյսին մէջ կը տեսնենք ἀε-δυσκα, ուր արմատի կրկնութիւն կայ. արդ հայերէն կատարեալը միայն մէկ օրինակ կը ցուցնէ այդպիսի կրկնութեան մը՝ «ար-ար-ի», որ -ար արմատին կրկնութիւնն է:

Մենք քիչ մը երկար կանգ առինք այս վերջին կէտին վրայ ցոյց տալու համար թէ ո՛րչափ մօտէն առնչութիւն ունի բաղդատական քերականութիւնը գրական պատմութեան հետ :

Բայց բաղդատական քերականութիւնը ուրիշ կիրառութիւններ ալ ունի : Խնդիր մը կայ զոր փիլիսոփայութիւնը յաճախ ծեծած է եւ որ մեր նոր գիտութեանն անսպասելի լոյսեր եւ օգուտներ կը քաղէ, այն է լեզուի ծագման խնդիրը : Եթէ մարդկային լեզուի գիւտը յաճախ անբացատրելի առեղծուած մը երեւցած է, առարկաներու տրուած անունները չեն այնչափ որ փիլիսոփաները շուարեցուցած են, այլ այն բարդ ողջ վանկերն, այն մասնիկներն, այն թեքումներն ու հոլովումներն, որոնք բոժո երեւութիւն ամենայն սեպհական արժողութենէ զերծ են եւ որոց միակ դերը կը թուի իննել՝ փոխել գլխաւոր գաղափարն եւ կամ ցուցնել այն յարաբերութիւնները զորս մեր գաղափարներն ունին իրարու մէջ : Շատ անգամ հարցուած է՝ թէ ի՞նչպէս մարդս իւր պատմութեան առաջին օրերէն իսկ կարողայեր է հնարել այնչափ լաւ զուգորդուած յարաբերութեան միջոցներ, եւ ուրիշ ո՞ր լեզուի օգնութեամբ անոնց գործածութիւնը հասկցուցեր է իւր նմանեաց : — Բաղդատական քերականութիւնը մեզ կը սորվեցնէ՝ թէ 1) յանգերն կամ մասնիկներն ի սկզբան արմատներ էին անհատական գոյութեամբ : 2) նա մեզ ցոյց կուտայ թէ ի՞նչպէս անոնք եկած միացած են ուրիշ արմատներու հետ : 3) նա յաճախ յալողութեամբ մեզ կը հաստատէ թէ ինչ որ լեզուի մը մէջ թեքման տեղ կը ծառայէ, ուրիշի մը մէջ նախդիր կամ դերանուն մնացած է : 4) այն յանգերու երկար ցանկն զոր մենք վարժարաններու մէջ կը սորվինք հոլովման կամ խոնարհումի անուան տակ, բաղդատական քերականութեան համար՝ միայն յիշողութիւնը վարժեցնող գրահաշուական անխմանալի հաշիւներ չեն : Մեր գիտութիւնը անոնց մինչեւ նախնական նշանակութիւնը կը թափանցէ : 5) նա ցոյց կուտայ թէ հոլովումը կը բաղկանայ շարք մը գերանուններէ եւ նախդիրներէ, որոնք անուանական արմատի մը վրայ կուգան կ'աւելնան : 6) նա ցոյց կուտայ թէ՝ խոնարհումը կը կայանայ անձնական դերանունի մը բայական արմատի մը վրայ յաւելման մէջ : Թէ՛ բայական արմատը երբեմն առանձին՝ մերկ վիճակի մէջ կը գտնուի, երբեմն ալ բայական օժանդակ արմատէ մը զօրացած կամ կրկնուած եւ կամ աճած :

Բոլոր այս բացատրութեանց առջեւ առեղծուածը կը պարզուի եւ կը լուսարանուի : Կը տեսնուի թէ բաղդատական քերականութիւնը նոր տեսութիւն մը չի բերել լեզուի ծագման վրայ, այլ պարզապէս ցոյց կուտայ թէ ինչ է լեզու մը իւր ծագման ժամանակ : Առաջին անգամը չէ որ յարատեւ գիտողութիւնն ու գննութիւնը կը փարատեն մթութիւններն եւ կը հասնի գրական եւ բնական եզրակացութեան մը հոն՝ ուր

խելքն — միշտ շուտափոյթ հրաժարելու — տրամադիր էր գաղտնիք մը տեսնելու կամ գտնելու :

Արդ երկու բառով ըսենք այն տեղեկութեանց մասին զորս բաղդատական քերականութիւնը մատակարարած է ընդհանուր պատմութեան : — Ո՛վ չէ լսած Արիացւոց անունը , որոց ընկերական վիճակը , սովորութիւնները , գաղափարները , հաւատքն ու կրօնքը , բարոյական պատմութիւնը , շնորհիւ լեզուագիտութեան — բանասիրութեան հրաշալի թափանցումներուն եւ գիտերուն , այսօր մեզ աւելի ծանօթ են քան Հռովմէական պատմութեան շատ մը ժամանակները :

Բաղդատական մեթոդը՝ զործածուելով լեզուաց ուսումնասիրութեան մէջ , նորոգած է երկրագնդիս ազգաբանական քարտէսը : Նա ազգականութեան կապեր գտած է այնպիսի ժողովրդոց մէջ՝ որոնք — ինչպէս՝ Յոյներն եւ Պարսիկներն , Լատիններն ու Հայերը , Գերմանացիներն եւ Սլաւներն , — իրարու բարբառոս եւ վայրենի անականները կուտային : Դարձեալ նա ծագման զանազանութիւն մը դրած է այնպիսի ժողովրդոց մէջ որոնք — ինչպէս՝ Յոյներն եւ Նգիպտացիք , Հայերն ու Եբրայեցիք — իրարու մտերմաբար միացած կը կարծէին : Նա բնագիրներ կարդացած է , որոց միտքն ու նշանակութիւնը դարերէ իվեր կորսուած էին : Նա անցելոյն վրայ շահած է ժամանակներ զորս կարելի էր կարծել թէ ընդ միշտ մոռցուելու դատապարտուած էին . նա լեզուին մէջ գտած է , առանց տարեգրութիւն կամ ո հ եւ է չէնք թողլով՝ անհետացած ժամանակներու հաւատարիմ վկան : Մարդկութեան մէկ մասին ծննդաբանական իրաւունքներն վերահաստատուած են անով :

Բարբառներու խնամիական կնիքը , նման այն խորհրդանշաններուն՝ զորս Յոյները կը կրէին ի նշան ազգականութեան կամ դաշնակցութեան , իրարու եղբայր հռչակեր է այնպիսի ժողովուրդներ՝ որոնք հեռաորութեամբ , բարձով ու վարձով , կրօնքով եւ իրենց բախտի դաշնակցութեամբ իրարմէ բոլորովին բաժնուած էին :

Միեւնոյն ժամանակ բացատրուած են շատ մը սերտ առնչութիւններ , յարմարութիւններու եւ ճարտարամտութիւններ ու նմանութիւններ , որոնք նոյնչափ ճշտիւ կը նկարագրեն ցեղերն որչափ կը զանազանեն ազգերն ու անձերն , եւ կ'արդիւնեն չփոթել հնդեւրոպական խումբն առ հասարակ՝ սեմական խմբին եւ մարդկային ընտանիքին միւս մասերուն հետ :

Ահաւասիկ ասոնք են մեր գիտութեան հետեւանքներն , զորս ոչ ոք կ'անդիտանայ : Բայց անտեղի պիտի լինէր բաղդատական քերականութեան հետեւանքներուն հետ ծանօթանալ եթէ մենք չենք կրնար զայնս վերաքննել եւ եթէ չաշխատինք զայնս հաստատելու եւ անցնելու :